

VÁLOGATÁS
KORNAI JÁNOS
MŰVEIBŐL

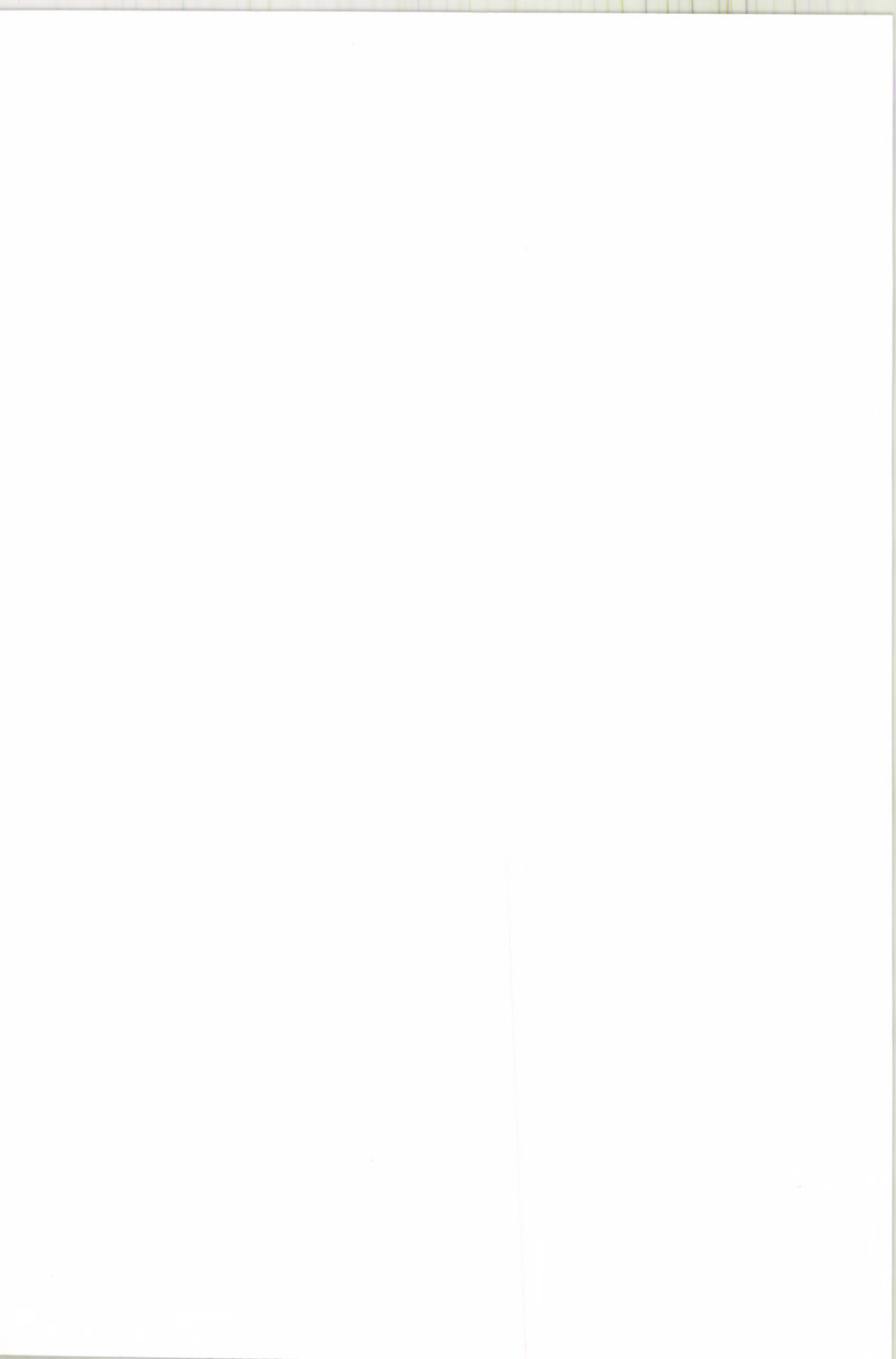
A RAJK LÁSZLÓ SZAKKOLLÉGIUM NEUMANN JÁNOS DÍJÁNAK
1997. ÉVI KITÜNTETETTJE TISZTELETÉRE

Szakkollégiumi füzetek 31

Tartalomjegyzék

Vegetatív szabályozás (<i>Társ szerző Martos Béla</i>)	1
A puha költségvetési korlát	19
A klasszikus rendszer koherenciája	37
Transzformációs visszaesés: Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján	53

VEGETATÍV SZABÁLYOZÁS: AZ ELSŐ LÉPÉS

A modellek jele: KM-1.

A reálszféra jellemzése: változó paraméterű nyílt Leontief-gazdaság.

A normák jellege: állandó input- és outputkészlet normák.

További szabályozó jel: nincs.

A centralizáltság foka: vegetatív, nem-kommunikatív.

A szabályozó időbeli működése: folyamatos, késleltetés nélkül.

Stabilitás, működőképesség: a gazdaság működtethető készletjelzésen alapuló vegetatív, nem-kommunikatív szabályozással.

Bonyolult, sokféle funkciót ellátó rendszerek irányítását általában egyszerűbb és magasabb fokú mechanizmusokból álló többfokozatú szabályozók látják el.¹ Így például az űrhajó számos funkcióját egyszerű beépített automatikák vezérlik, más tevékenységeit fél-automatikusan a földről irányítják, ismét más funkciókat az űrhajósok közvetlenül, kézierővel kormányoznak. Vagy gondoljunk a magasabb rendű élő organizmusra, pl. az emberi szervezetre. Működésének egy részét — többek között a légzést, az emésztést, a vérkeringést, a szív, a tüdő-, a gyomor- és bélrendszer, a vese működését — a vegetatív (autonóm) idegrendszer, a működés más részét pedig a központi idegrendszer szabályozza.

A gazdaság is bonyolult, sokféle funkciót ellátó rendszer. Folyamatait többféle, alacsonyabb és magasabb fokú mechanizmus együttesen szabályozza. Az alacsonyabb fokút — a fiziológiai analógia alapján — *vegetatív (autonóm) szabályozásnak* nevezzük².

Tanulmányunk első szakasza a „szabályozási mechanizmus” fogalmát magyarázza meg, összehasonlítást tesz különböző mechanizmusok között és tapasztalati megfigyeléseket ismertet. A 2. és 5. szakaszok tárgya az autonóm szabályozás elméleti elemzése egy általános és két speciális modell segítségével. Végül a 6. szakaszban következtetéseket vonunk le, s általános megjegyzéseket fűzünk a megelőző elméleti elemzéshez.

1. SZABÁLYOZÁSI MECHANIZMUSOK

1

Az ármechanizmus és az utasításos mechanizmus

Az alábbiakban nagyon vázlatosan, s erősen leegyszerűsítve összefoglaljuk két „tiszta” szabályozási mechanizmus ismérveit. Az első: az *ármechanizmus*, amelyet gyakran *piaci mechanizmusnak* is neveznek. Szervezete teljesen decentralizált; minden termelő és fogyasztó, eladó és vevő részt vesz benne. Nincsenek jogilag szankcionált alá-fölérendeltségi viszonyok. Információs struktúrájának fő jellegzetessége, hogy az ár szolgál a szabályozás jelzőrendszereként. Túlkinálat esetén az ár csökken, túlkereslet esetén nő. A termelő magatartási szabálya: ha

valamely termék ára emelkedik, többet kell termelni, kevesebbet kell felhasználni belőle (árcsökkenés esetén megfordítva). A termelő motivációja: a profit növelése. (A fogyasztó magatartási szabályait és motivációját itt nem érintjük.)

A második mechanizmus, amelyet meg akarunk említeni, az utasításokkal irányító központi szabályozás, röviden: az *utasításos mechanizmus*. Szervezete teljesen centralizált és hierarchikus. A gazdaság minden reáltevékenységét végső soron a központ irányítja, rendszerint nem közvetlenül. A központ alatt, s a termelő vállalat fölött — egy, két vagy több szinten elrendezve — alközpontok, középfokú irányító szervek helyezkednek el. Az információs struktúra jellegzetessége a közlések „függőleges” áramlása. Felülről lefelé utasításokat küldenek, alulról felfelé pedig jelentéseket. A jelentések alapján a központ dönt. A rövid lejáratú adaptáció szabályozására szolgáló magatartási szabály: ha a jelentésekből hiány derül ki, a termelés növelésére ad utasítást, ha felesleg mutatkozik, a termelés csökkentését írja elő. A termelő vállalat motivációja: a fegyelem, az utasítások teljesítéséhez fűződő anyagi és erkölcsi érdekelttség. (A fogyasztói magatartásra ismét nem térünk ki.)

Az irodalom jelentős része azt a benyomást kelti, mintha a kapitalista gazdaság reálszféráját kizárólag az ármechanizmus, a szocialista gazdaságét pedig (legalábbis a decentralizálási reformokat megelőző korszakban) kizárólag az utasításos mechanizmus szabályozná. Ez azonban nem állja meg a helyét. Mind a kapitalista, mind a szocialista gazdaságban szimultán többféle szabályozási mechanizmus működik. A kapitalista gazdaságban megjelennek — ha nem is az egész országot átfogó méretekben, de legalábbis részlegesen — az utasításos mechanizmus elemei: a nagy konszernek és a nagy állami-gazdasági szervezetek irányításában. A szocialista gazdaságban pedig már a reform előtt is működött — ha szoros korlátok között is — az ármechanizmus, s hatóköre a reformok nyomán tovább szélesedett.

Ezeket még kiegészítik további szabályozási mechanizmusok is. Ilyenek például a népgazdaság közép- és hosszú lejáratú állami tervezése, amely kezdetől fogva igen fontos hatást fejtett ki a szocialista országokban, de egyre nagyobb szerephez jut a fejlődő országokban, sőt a fejlett tőkés országokban is.

2

A vegetatív (autonóm) szabályozás

További szabályozási mechanizmusnak minősíthető még a *vegetatív (autonóm) szabályozás* is. Tulajdonképpen ez maga is összetett, több „almechanizmusra” tagolódó regulátor. *Megtalálható mind a kapitalista, mind a szocialista gazdaságokban.*

A vegetatív szabályozási mechanizmus legfontosabb — s tanulmányunkban részletesen tárgyalt — összetevője, „al-mechanizmus”, a *készletjelzéseken alapuló szabályozás*. A termelő vállalat egyik legfontosabb információs forrása: a saját termékeiből és a felhasznált anyagokból álló készletek megfigyelése. Ha saját termékeiből a készlet felhalmozódik, akkor célszerű a termelés színvonalát i csökkenteni, ha viszont a készlet lepad, akkor érdemes a termelést fokozni. Hasonlóképpen: ha az anyagkészlet felduzzad, a beszerzés csökkenthető, ha az anyagkészlet túl kicsi, a beszerzést célszerű növelni. Utóbbihoz hasonló logika alapján dönthet bevásárlásairól a fogyasztói háztartás is.

A vegetatív szabályozási mechanizmus egy másik összetevője a *közvetlen kapcsolat vevő és eladó között*. Ajánlat, hirdetés, előzetes tárgyalás, megrendelés ; formájában közlik egymással, mit tudnak és akarnak adni, illetve kapni.

A vegetatív szabályozás jellegzetessége: mindig a legalsó szinten megy végbe, a közvetlen termelők és fogyasztók között, magasabb fokú adminisztratív szervek bevonása nélkül. „Autonóm”, vagyis nem kapcsolódik közvetlenül valamilyen

bonyolult össz-társadalmi folyamathoz. Az utasításos mechanizmus sok száz vállalat és hivatal precíz összjátékára, utasítások és jelentések bonyolult áramlására épül. A piaci mechanizmusban az árat a részt vevő vállalatok és háztartások együttesen alakítják ki. A szabályozásban viszont sokkal inkább lokális jellegű a folyamat. A készletjelzéseken alapuló szabályozásban a vállalat vagy a háztartás csupán saját készletét figyeli meg; az organizmus egyetlen sejtjén belül lejátszódó információs és döntési processzussal van dolgunk. A vevő és eladó közvetlen kapcsolatában az organizmus két „szomszédos” sejtje érintkezik egymással.

A vegetatív működés további jellegzetessége egyszerűsége, úgy is mondhatnánk, primitívsége. Triviális jelenségekről van szó, amelyekről mindenki tud, csak éppen az elmélet hagyta figyelmen kívül.

A vegetatív szabályozás motivációját valószínűleg a következő irányban lehet keresni. Minden, egyszer már létrejött szervezet törekszik a megmaradásra, továbbélésre. A szervezethez tartozó személyek nagy többsége legalább annyira azonosul a szervezettel, hogy annak fennmaradását, folyamatos, zökkenőmentes működését kívánja, legalábbis akkor, ha ez nem kíván tőle túl nagy, a megszokottat meghaladó áldozatot erőfeszítést. Ily módon az anyagbeszerző, az üzemmérnök, az értékesítési osztály dolgozója bizonyos fokig azonosul munkakörével és természetesnek érzi, hogy az ő feladata a vállalat folyamatos anyagellátása, az üzem sima működtetése, illetőleg a termékek eladása. Igyekszik a feladatokat legalább olyan mértékben ellátni, hogy a szervezet folyamatosan működhessen. A vegetatív működésnek bizonyára egyéb motívumai is vannak, de a fenti látszik a legjelentősebbnek.

Ahogy az élő organizmus elemi működését — mondjuk a vérkeringést vagy a légzést — nem a központi idegrendszer tudatos aktusai biztosítják, hanem a vegetatív idegrendszer, ugyanúgy a gazdasági rendszer elemei életfunkcióit is vegetatív szabályozás vezérli. Nem igaz, hogy a kapitalista vállalat okvetlenül bevárja, míg az A termék ára csökken és a B terméké nő, s csak azután csökkenti az A termék és növeli a B termék termelését. Nem igaz, hogy a szocialista vállalat okvetlenül bevárja, míg utasítást kap: csökkentse az A termék és növelje a B termék termelését — és csak azután lát hozzá az utasítás megvalósításához. Mindkét társadalomban érvényesül autonóm mozgás. A vállalat „önmagától” csökkenti A és növeli B termelését, mert látja, hogy előbbiből felduzzadt, utóbbiból leapadt a készlet; illetve a vevő egyszerűen közölte vele, hogy szeretne kevesebb A és több B terméket kapni.

Összefoglalásul táblázatos formában is áttekintjük a most tárgyalt szabályozási mechanizmusok ismérveit.

SZABÁLYOZÁSI MECHANIZMUSOK ISMÉRVEI

			Vegetatív szabályozási mechanizmus	
	Ármechanizmus	Utatisásos mechanizmus	Készletjelzés	Vevő és eladó közvetlen kapcsolat
Szervezet	Decentralizált. Valamennyi vevő és és eladó együttes tevékenységén ek eredménye	Centralizált, hierarchikus	Decentralizált. Kizárólag a szervezeten belül megy végbe	Decentralizált. Kizárólag egy- egy eladó-vevő pár kapcsolatára épül.
Információs struktúra: fő információ- típus	Ár	Lefelé: utatisás, felfelé: jelentés	Készletjelzés	Igények és lehetőségek közvetlen közlése
Magatartási szabály a termelőnél	Árváltozás ↓ output-input változtatása	Utatisás ↓ végrehajtás	Készletváltozás ↓output-input változtatása	Vevő(eladó) közlése ↓termelő (felhasználó) alkalmazkodása
Termelő motivációja	Profit növelése	Fegyelem, érdekltség az utatisás végrehajtásában	Azonosulás a funkcióval, a vállalat túlélésével, folyamatos üzemeltetésével	

3

Tapasztalatok

A vegetatív szabályozás empirikusan megfigyelhető. Leírásához — a termelés körében maradvá — közelről kell tanulmányozni a vállalatok életét, a felhasznált információkat, a döntés „hüvelykujjszabályait”. A szerzők személyes tapasztalatai, s számos vállalati vezetővel folytatott beszélgetései alátámasztani látszanak a vegetatív szabályozás létét, s kiemelkedően fontos hatóerejét. Működésének és más szabályozási mechanizmusokkal való összekapcsolásának módszeres leírása azonban további empirikus és elméleti kutatást igényel.

Figyelemre méltó közvetett bizonyítékát adta a vegetatív szabályozás fontos szerepének a magyar gazdaságvezetés reformja. 1968. január 1-én egyik napról a másikra kiiktatták a gazdaság igen széles területén az utatisásokkal irányító központi szabályozást, legalábbis a rövidlejárátú döntések körében. Azóta azonban csupán a reálszférának aránylag kisebb részét szabályozza „tisztá” ármechanizmus, a piac egyszemélyi helyzetéhez rugalmasan igazodó mozgó árrakkal. Ennek ellenére nem keletkezett vákuum a gazdaság szabályozásában. A reform előtt, s utána is működött a vegetatív szabályozás. Meggyőződésünk szerint jelentős részben ennek köszönhető, hogy a termelés „megy magától”; különösebb zökkenő nélkül, simán mennek végbe a gazdaság reálfolyamatai.

Bármilyen fontos is a további empirikus kutatás, vannak korlátai. A gyakorlatban a vegetatív szabályozás a magasabb rendű mechanizmusokkal összefonódva, együttesen hat. „Tiszta” formában, a többitől teljesen elkülönítve csak elméletileg, matematikai modellek segítségével elemezhetjük.

2. AZ ÁLTALÁNOS MODELL

Jelen tanulmányunkban kizárólag a vegetatív szabályozás egyik összetevőjének, „al-mechanizmusának”, a készletjelzéseken alapuló vezérlésnek az elméleti elemzésével foglalkozunk. Először egy általános modellt ismertetünk, amely keretül szolgál a konkrét vizsgálatok egész sorozatához, majd — a 3. és 4. szakaszban — specifikáljuk az általános modellt, s egyszerű konkrét modelleken végezzük el az elemzést.

A gazdaságirányítási rendszerben m számú elsődleges korlátos erőforrás áll rendelkezésre és n számú terméket állítanak elő. A rendszer szervezetei: M számú fogyasztó és $N + 1$ számú termelő, akik közül a 0 sorszámú a természet elsődleges erőforrásait „termeli” a semmiből.

A rendszer dinamikus; minden változója az idő, t függvénye.

4

Változók

A tárgyalás jelenlegi általános szintjén nyitva hagyjuk a kérdést, vajon sztochasztikus vagy determinisztikus változókat szerepeltetünk-e a modellben.

Endogén változók

q_{ij} = az i -edik termelő termékkészlete (output-készlet) a j -edik termékből ($i = 1, \dots, N; j = 1, \dots, n$).

v_{ij} = az i -edik termelő anyagkészlete (input-készlet) a j -edik termékből ($i = 1, \dots, N; j = 1, \dots, n$).

w_{ij} = az i -edik fogyasztó készlete a j -edik termékből ($i = 1, \dots, M; j = 1, \dots, n$).

x_{ih} = az i -edik termelő készlete a h -adik erőforrásból ($i = 0, 1, \dots, N; h = 1, \dots, m$).

r_{ij} = az i -edik termelő termelése a j -edik termékből ($i = 1, \dots, N; j = 1, \dots, n$).

y_{ikj} = az i -edik termelő vásárlása a k -adik termelőtől a j -edik termékből ($i = 1, \dots, N; k = 1, \dots, N; j = 1, \dots, n$).

z_{ijk} = az i -edik fogyasztó vásárlása a k -adik termelőtől a j -edik termékből ($i = 1, \dots, M; k = 1, \dots, N; j = 1, \dots, n$).

s_{ikh} = a h -adik erőforrás átadása a k -adik termelőtől az i -edik termelőhöz ($h = 1, 2, \dots, m; i, k = 0, 1, \dots, N$).

d_{ij} = az i -edik termelő felhasználása a j -edik termékből ($i = 1, \dots, N; j = 1, \dots, n$).

f_{ih} = az i -edik termelő felhasználása a h -adik erőforrásból ($i = 1, \dots, N; h = 1, \dots, m$).

Exogén változók

c_{ij} = az i -edik fogyasztó fogyasztása a j -edik termékből ($i = 1, \dots, M; j = 1, \dots, n$).

x_h = a rendszer összes készlete a h -adik erőforrásból ($h = 1, \dots, m$).

Az exogén változókról csak azt tesszük fel, hogy értékük minden t időpontban megfigyelhető, de azt nem, hogy eleve (azaz már a $t = 0$ időpontban) ismerjük őket. A megfigyelési hiba lehetőségét nyitva hagyjuk, de a továbbiakban nem foglalkozunk vele.

a) A változók a $t \geq 0$ tartományban folytonosan differenciálhatók. Kezdőértékük a $t = 0$ időpontra adva van. A kezdőértéket felső indexként írt nullával jelöljük (pl. $r_{ij}^0, q_{ij}^0, \dots$).

b) Nincsenek ikertermékek ($d_{ij} \geq 0$).

c) Az erőforrások nem termelhetők ($f_{ih} \geq 0$), de alkalmazásuk során nem is használnának el, nem fogynak. Természetes növekedésük, ill. fogyásuk a 0 sorszámú „termelő” készletét változtatja.

d) A j -edik termék minősége homogén: független attól, melyik k termelő állítja elő. Ennek megfelelően minden felhasználó számára — legyen az akár termelő, akár fogyasztó — közömbös, hogy a termék melyik termelőtől ered. Feltételezzük: amennyiben a kínálat fedezi a keresletet, azaz a későbbiekben ismertetésre kerülő mérlegegyenletek kielégülnek, akkor létezik olyan mechanizmus, amely biztosítja, hogy az eladó és a vevő megtalálja egymást. Ezt a mechanizmust nem modellezzük³.

$$a) \quad d_{ij} = d_{ij}(r_{i1}, r_{i2}, \dots, r_{in}, t)$$

$$b) \quad f_{ih} = f_{ih}(r_{i1}, r_{i2}, \dots, r_{in}, t)$$

E függvényekről feltesszük, hogy $d_{ij}, f_{ih} \geq 0$, ha $r_{i1}, \dots, r_{in}, t \geq 0$. Ld.: 5b és 5c feltevéseket.

$$a) \quad \dot{q}_{ij} = r_{ij} - \sum_{k=1}^N y_{kij} - \sum_{k=1}^M z_{kij}$$

$$b) \quad \dot{v}_{ij} = \sum_{k=1}^N y_{kij} - d_{ij}$$

$$c) \quad \dot{w}_{ij} = \sum_{k=1}^N z_{kij} - c_{ij}$$

$$d) \quad \dot{x}_{ih} = \sum_{k=0}^N s_{ikh} \quad i \neq 0$$

$$e) \quad x_h = \sum_{i=0}^N x_{ih}$$

$$f) \quad y_{ikj} = -y_{kij}$$

$$g) \quad s_{ikh} = -s_{kjh}$$

A mérlegegyenletek a termelés és forgalom triviális egyensúlyi feltételeit adják meg. 7 d-nél figyelembe vettük az 5c feltevést.

8 *Magatartási szabályok*

- a)
$$r_{ij} = \rho_{ij} \left[q_{ij} + \sum_{k=1}^N y_{kij} + \sum_{k=1}^M z_{kij} \right]$$
- b)
$$\sum_{k=1}^N y_{kij} = \eta_{ij} [v_{ij}, d_{ij}]$$
- c)
$$\sum_{k=1}^N z_{ikj} = \zeta_{ij} [w_{ij}, c_{ij}]$$
- d)
$$\sum_{k=0}^N s_{ikh} = \sigma_{ih} [x_{ih}, f_{ih}] \quad i \neq 0$$

A termelés, a termék- és erőforrás-beszerezés a készleteknek és a felhasználásnak a függvénye. Itt a $\rho_{ij} [\dots]$, $\eta_{ij} [\dots]$ stb. függvények operátorként értelmezendők, így például idő szerinti deriválást, integrálást és más operációkat is tartalmazhatnak.

Figyeljük meg, hogy a magatartási szabályoknak nincs szükségük külső forrásból (más ágazatból) származó információkra.*

9 *Az elméleti probléma általános feltevése: működőképesség*

A kérdés, legáltalánosabb formában, a következő:

Kialakíthatók-e olyan készletjelzésre épülő magatartási szabályok, amelyek mellett a rendszer túlélése, folytonos működése (sőt esetleg növekedése is) biztosítva van?

A kérdés megválaszolásához definiálnunk kell a „túlélés”, a „működőképesség” fogalmát. A 6-7 rendszerrel jelzett gazdaságban a működőképességnek egy gyenge, nem túl sokat követelő fogalma például a következő egyenlőtlenségekkel definiálható:

$$r_{ij} \geq 0$$

$$r_{ij}, v_{ij}, w_{ij} \geq 0$$

10

$$x_{ih} \geq f_{ih} \quad i \neq 0$$

$$x_{0h} \geq 0$$

Azaz a termelés és a termékkészletek nem lehetnek negatívak, az erőforrások alkalmazása nem haladhatja meg a készletet. Természetesen ennél szigorúbb túlélési feltételek is előírhatók.

A feltett kérdés csak az általános modell bizonyos specifikálása esetén válaszolható meg. Így további feltevéseket kell tennünk a ráfordítási függvényekre, a fogyasztásra, az erőforrásokra. A következő szakaszban egy ilyen erősen specifikált és egyszerűsített modellváltozatot mutatunk be.

3. KM - 1 MODELL: LEONTIEF-GAZDASÁG, INTEGRÁLÓ SZABÁLYOZÁS

Az előző szakaszban bevezetett négy általános feltevésen (5) túlmenően most továbbiakat vezetünk be. E felvételek első csoportja (11-13) a gazdaság szerkezetére vonatkozik:

- 11 Minden működési változó determinisztikus és hiba nélkül megfigyelhető
 12 Egyetlen fogyasztó van ($M = 1$).
 13 A gazdasági rendszer reálszférája Leontief-típusú, azaz:
 a) Nincsenek külső korlátos erőforrások ($m = 0$).
 b) Az i -edik terméket egyetlen termelő állítja elő, az i -edik ágazat, mégpedig egyetlen technológiával ($n = N$)⁴.
 c) A ráfordítások a termelésnek lineáris függvényei: $d_{ji} = A_{ij}r_j$.

A felvételek következő csoportja (14-17) az adottnak feltételezett $A(t)$ input-koefficiens mátrix, $c(t)$ fogyasztási függvény és az r^0, q^0, V^0, w^0 induló adatokra köt ki bizonyos összefüggéseket, amelyek együttesen, mint látni fogjuk, elégségesek ahhoz, hogy a rendszer működőképességét fenntarthassuk.

14 Az $A(t)$ input-koefficiens mátrix nem negatív (ezzel teljesül az 5b általános feltevés), folytonosan differenciálható és spektrális rádiusza, $\rho(t)$ 1-nél kisebb minden $t \geq 0$ -ra.

15 Az r^0 induló termelés *folytatható*, azaz

$$r^0 - A^0 r^0 > 0.$$

16 A $c(t)$ fogyasztási függvény elégséges, azaz minden $t \geq 0$ -ra és minden i -re áll⁵.

$$c_i(t) > \left| r_i^0 - \sum_j A_{ij}^0 r_j^0 - c_i^0 \right|$$

17 Az induló készletek pozitívak⁶:

$$q^0 > 0, V^0 > 0, w^0 > 0$$

A 15 és 16 feltevéshez némi kiegészítő magyarázatot fűzünk.

Az induló termelés folytathatóságának feltétele azt követeli meg, hogy az induló termelésnek megfelelő nettó termék pozitív legyen. E követelmény szinte triviálisnak tűnik. Valójában mégsem teljesen az, hiszen eléggé nagy induló készletek terhére a gazdaság hosszabb időn át működőképes maradhat akkor is, ha az induló nettó terméknek van negatív komponense.

A fogyasztás elégségeségének feltétele már mesterkétebbnek tűnik, de nem nagyon szigorú. Ez legjobban az 5. lábjegyzetben szereplő alakjából látszik, amely azt követeli, hogy az induláskor a fogyasztás minden termékből haladja meg a nettó termelés felét. Egyébként ez tisztán matematikai feltétel és nem tévesztendő össze azzal a gazdasági (vagy politikai) követelménnyel, hogy a fogyasztásnak meg kell haladnia valamiféle létminimumot. Ha ilyen követelményt ki kell elégeíteni, akkor azt az exogén adott fogyasztási függvényre külön kell előírni.

18

Mérlegegyenletek

A 11-13 felvételek alkalmazásával a 7a-c mérlegegyenletek a következő alakot öltik. (Az egyenleteket bal oldalon vektor-mátrix alakban, jobb oldalon skalár alakban írjuk fel.)

$$\begin{array}{ll}
19 & \dot{q} = r - Y1 - z & \dot{q}_i = r_i - \sum_j Y_{ij} - z_i \\
20 & \dot{V} = Y - A(r) & \dot{V}_{ij} = Y_{ij} - A_{ij}r_j \\
21 & \dot{w} = z - c & \dot{w}_i = z_i - c_i
\end{array}$$

22 *Magatartási szabályok*

Vezessük be a következő konstans vektorokat, ill. mátrixokat, amelyekkel a szabályozó rendszer „beállítását” végezzük majd el.

q^*, V^*, w^* = a megfelelő változókra vonatkozó normálkészlet

C = a szabályozó paraméterek *diagonális* mátrixa (C_i az i -edik ágazat szabályozó paramétere).

A következő — a szabályozástechnikában integráló szabályozásnak nevezett - magatartási szabályokat alkalmazzuk:

$$\begin{array}{ll}
23 & \dot{r} = Y1 + z + C^2(q^* - q) & \dot{r}_i = \sum_j \dot{Y}_{ij} + z_i + C_i^2(q_i^* - q_i) \\
24 & \dot{Y} = A\left(\dot{r}\right) + A(r) + C^2(V^* - V) & \dot{Y}_{ij} = A_{ij}\dot{r}_j + A_{ij}r_j + C_i^2(V_{ij}^* - V_{ij}) \\
25 & \dot{z} = \dot{c} + C^2(w^* - w) & \dot{z}_i = \dot{c}_i + C_i^2(w_i^* - w_i)
\end{array}$$

26 *A működőképesség feltételei*

A 10 alattiakhoz hasonlóan (ld. még a 6. lábjegyzetet) a működőképesség feltételeit a következő egyenlőtlenségekkel definiáljuk :

$$r > 0, q > 0, V > 0, w > 0.$$

27 *A rendszer taglalása*

Az eddigiekben leírt KM-1 modellt a Kornai-Matos (1971) cikkben megoldottuk, a megoldást elemeztük, megállapítottuk a működőképesség, feltételeit és vizsgáltuk, hogy különböző perturbációkra a rendszer hogyan viselkedik. E vizsgálat során megállapítottuk azt is, hogy a megoldás aszimptotikusan nem stabil, hanem a tényleges készletek a normálkészlet körül állandó amplitúdóval oszcillálnak és ez hasonló oszcillációt indukál a termelésben is. Ez a szabályozás nyilván nem kielégítő, így jutottunk arra a következtetésre, hogy a magatartási egyenletek az integráló (I) tagon kívül még egy proporcionális (P) tagot is be kell illeszteni.**

Ily módon, új modellváltozathoz (KM-2) jutottunk, amelyet a következő 4. szakaszban taglalunk majd. Mivel azonban a KM-1 modell úgy is felfogható, mint a KM-2 modellnek egy speciális (szélsőséges) esete, az ottani eredményekből közvetlenül kiolvashatjuk a KM-1-re vonatkozó megállapításokat is. Ezért itt az ismétlés elkerülése végett a KM-1 modell külön taglalását elhagyjuk.

4. KM- 2 MODELL: LEONTIEF-GAZDASÁG, PI SZABÁLYOZÁS

28

Feltevések

Ennek a modellnek a reálszférája teljesen megegyezik a KM-1 modellével, csak a szabályozáson, a magatartási egyenleteken változtatunk olyan értelemben, hogy beiktatunk egy proporcionális (csillapító) tagot. Így érvényben maradnak a 11-17 feltevések és a 19-21 mérlegegyenletek is. Ezekhez csak azt a kiegészítést tesszük, hogy a 16 egyenlőtlenségről (az elégséges fogyasztás feltételéről) feltételezzük, hogy akkor is szigorú értelemben marad érvényben, ha $t \rightarrow +\infty$. Ez egyértelmű annak feltételezésével, hogy vannak olyan t -től független, ε_i kicsiny pozitív számok, hogy

$$29 \quad c_i(t) > \left| r_i^0 - \sum_j A_{ij}^0 r_j^0 - c_i^0 \right| (1 + \varepsilon_i)$$

áll minden i -re és minden $t \geq 0$ -ra.

30

A magatartási szabályok

A 22 alatt bevezetett normálkészleteken és C mátrixon felül bevezetjük még a B_i szabályozó paraméterekből képezett B diagonális mátrixot⁸. Ezzel a KM-1 modell 23-25 magatartási szabályai helyébe a következők lépnek (elhagyjuk az egyenletek skalár alakú felírását):

$$31 \quad \dot{r} = Y1 + z - 2BC\dot{q} + C^2(q^* - q)$$

$$32 \quad \dot{Y} = A\left(\dot{r}\right) + \dot{A}(r) - 2BC\dot{V} + C^2(V^* - V)$$

$$33 \quad \dot{z} = c - 2BC\dot{w} + C^2(w^* - w)$$

Látható, hogy $B = 0$ helyettesítéssel a KM-2 modell átmegy a KM-1 modellbe.

34

A rendszer megoldása

A 19-21 és 31-33 egyenletekből álló lineáris differenciálegyenlet rendszer $2n^2 + 4n$ skalár egyenletből áll, ugyanannyi ismeretlen függvénnyel. Együttható-mátrixa nem szinguláris, tehát egy és csak egy olyan megoldása van, amely a $t = 0$ időpontban a $q^0, V^0, w^0, r^0, Y^0, z^0$ értéket veszi fel. Ezt a megoldást alább explicit alakban megadjuk, helyessége behelyettesítéssel könnyen ellenőrizhető.

Előbb azonban tegyük fel, hogy a szabályozási paramétereket oly módon választjuk meg,* hogy

$$35 \quad 0 < B_i < 1$$

$$36 \quad 0 < C_i$$

minden i -re. Vezessük be továbbá a D_i elemekből képezett D diagonális mátrixot, ahol

$$37 \quad D_i = C_i \sqrt{1 - B_i^2}.$$

Alkalmazzuk még a Leontief-inverz $L = (E - A)^{-1}$ jelölését is. E feltevések mellett a következő megoldást kapjuk :

$$\begin{aligned}
 q &= \mathbf{q}^* + e^{-Bc^t} \left\{ (\cos Dt) (\mathbf{q}^0 - \mathbf{q}^*) + \right. \\
 &\quad \left. + D^{-1} (\sin Dt) \left[\mathbf{r}^0 - Y^0 \mathbf{1} - \mathbf{z}^0 + BC(\mathbf{q}^0 - \mathbf{q}^*) \right] \right\} \\
 V &= \mathbf{V}^* + e^{-Bc^t} \left\{ (\cos Dt) (\mathbf{V}^0 - \mathbf{V}^*) + \right. \\
 &\quad \left. + D^{-1} (\sin Dt) \left[Y^0 - A^0 \langle \mathbf{r}^0 \rangle + BC(\mathbf{V}^0 - \mathbf{V}^*) \right] \right\} \\
 w &= \mathbf{w}^* + e^{-Bc^t} \left\{ (\cos Dt) (\mathbf{w}^0 - \mathbf{w}^*) + \right. \\
 &\quad \left. + D^{-1} (\sin Dt) \left[\mathbf{z}^0 - c^0 + BC(\mathbf{w}^0 - \mathbf{w}^*) \right] \right\} \\
 38 \quad r &= Lc + Le^{-Bc^t} \left\{ (\cos Dt) (\mathbf{r}^0 - A^0 \mathbf{r}^0 - c^0) - \right. \\
 &\quad \left. + C(\mathbf{q}^0 + V^0 \mathbf{1} + \mathbf{w}^0 - \mathbf{q}^* - V^* \mathbf{1} - \mathbf{w}^*) \right\} \\
 Y &= A \langle r \rangle + e^{-Bc^t} \left\{ (\cos Dt) (Y^0 - A^0 \langle \mathbf{r}^0 \rangle) - \right. \\
 &\quad \left. - CD^{-1} (\sin Dt) \left[B(Y^0 - A^0 \langle \mathbf{r}^0 \rangle) + C(\mathbf{V}^0 - \mathbf{V}^*) \right] \right\} \\
 z &= c + e^{-Bc^t} \left\{ (\cos Dt) (\mathbf{z}^0 - c^0) - \right. \\
 &\quad \left. - CD^{-1} (\sin Dt) \left[B(\mathbf{z}^0 - c^0) + C(\mathbf{w}^0 - \mathbf{w}^*) \right] \right\}
 \end{aligned}$$

Ebből $B=0$ helyettesítéssel (amiből $D=C$ következik) megkapjuk a KM-1 rendszer megoldását is.

A megoldás q , V és w komponensei függetlenek a c külső fogyasztástól, míg az r , Y és komponensei c -nek monoton növekvő függvényei, ami egyébként várható volt. Ezt összevetve az elégséges fogyasztás 29 feltételével kitűnik, hogy modellünk akár stagnáló, akár tetszés szerint növekvő gazdaságot ábrázolhat. A növekedés korlátait az itt elhanyagolt erőforrások szabják meg.*

5. A MEGOLDÁS ELEMZÉSE

Ebben a szakaszban a 38 megoldás néhány tulajdonságát vizsgáljuk. Először a stabilitás, majd a működőképesség feltételeit, végül pedig megvizsgáljuk, hogyan reagál a rendszer különböző működési zavarokra, perturbációkra.

39

Stabilitás

Vizsgáljuk először a 38 megoldást a 35 és 36 feltevések mellett akkor, amikor t tart a $+$ oc-hez. Azt kapjuk, hogy a rendszer stabilis** abban az értelemben, hogy

$$\begin{aligned}
 q &\rightarrow \mathbf{q}^*, & V &\rightarrow \mathbf{V}^*, & w &\rightarrow \mathbf{w}^*, \\
 r &\rightarrow Lc, & Y &\rightarrow A \langle Lc \rangle, & z &\rightarrow c.
 \end{aligned}$$

A rendszer működőképességéről a következő tételt mondjuk ki.

41 *Tétel. Az 5 általános feltételeket és a 11-17, 17 és 29 feltételeket kielégítő rendszerben van a B_i , C_i szabályozó paramétereknek és a q_i^* , V^* , w^* normálkészleteknek olyan értéke, hogy a 19-21 mérlegegyenletekből és a 31-33 magatartási egyenletekből álló rendszer megoldása a 26 feltételek értelmében működőképes.*

Bizonyítás. Válasszuk a normál készleteket úgy, hogy

$$\mathbf{q}^* = \mathbf{q}^0, \quad \mathbf{V}^* = \mathbf{V}^0, \quad \mathbf{w}^* = \mathbf{w}^0.$$

Tekintsük a 26 feltételek közül az elsőt és r kifejezését a 38 megoldásban.

Teljesülnie kell, hogy

$$\mathbf{43} \quad r = L e^{-\mathbf{B}Ct} \left[e^{\mathbf{B}Ct} c + (\cos \mathbf{D}t - \mathbf{B}C\mathbf{D}^{-1} \sin \mathbf{D}t) (\mathbf{r}^0 - \mathbf{A}^0 \mathbf{r}^0 - \mathbf{c}^0) \right] > 0$$

Itt L nem-negatív, hiszen A spektrálsugara egynél kisebb, $e^{-\mathbf{B}Ct}$ pedig pozitív.

Tehát a 43 egyenlőtlenség fennállásához elégséges, ha (komponensenként írva)

$$\mathbf{44} \quad e^{\mathbf{B}_i C_i t} c_i + \left(\cos \mathbf{D}_i t - \frac{\mathbf{B}_i C_i}{\mathbf{D}_i} \sin \mathbf{D}_i t \right) \left(r_i^0 - \sum_j \mathbf{A}_{ij}^0 r_j^0 - c_i^0 \right) > 0$$

Mivel pedig B_i , C_i és c_i pozitívak, igaz hogy

$$e^{\mathbf{B}_i C_i t} c_i \geq c_i.$$

Tehát 44 fennállásához elégséges, ha

$$\mathbf{45} \quad c_i(t) > - \left(\cos \mathbf{D}_i t - \frac{\mathbf{B}_i C_i}{\mathbf{D}_i} \sin \mathbf{D}_i t \right) \left(r_i^0 - \sum_j \mathbf{A}_{ij}^0 r_j^0 - c_i^0 \right)$$

A jobb oldalon álló periodikus függvény amplitúdóját véve, azt kapjuk, hogy

$$c_i(t) > \left(1 + \frac{\mathbf{B}_i^2 C_i^2}{\mathbf{D}_i^2} \right)^{1/2} \left| r_i^0 - \sum_j \mathbf{A}_{ij}^0 r_j^0 - c_i^0 \right| = \frac{\left| r_i^0 - \sum_j \mathbf{A}_{ij}^0 r_j^0 - c_i^0 \right|}{\sqrt{1 - \mathbf{B}_i^2}}.$$

Ha valamelyik i -re a jobb oldali tört számlálójában történetesen 0 áll, akkor erre az i -re 44 áll, akárhogy választjuk meg B_i -t. Ha pedig ez a kifejezés nem 0, akkor a 29 feltevés értelmében 44 fennállásához elégséges, ha

$$1 + \varepsilon_i \geq \frac{1}{\sqrt{1 - \mathbf{B}_i^2}}.$$

Tehát B_i -t úgy választjuk meg, hogy⁹

$$\mathbf{46} \quad \mathbf{B}_i \leq \frac{\sqrt{2\varepsilon_i + \varepsilon_i^2}}{1 + \varepsilon_i}.$$

Ezzel az r termelési vektor pozitivitását elintéztük. A normálkészletek 42 alatti választását figyelembe véve, a készletek pozitívitásának követelménye a következő alakot ölti:

$$\mathbf{47} \quad e^{\mathbf{B}Ct} \mathbf{q}^0 + \mathbf{D}^{-1} \sin \mathbf{D}t (\mathbf{r}^0 - \mathbf{Y}^0 \mathbf{1} - \mathbf{z}^0) > 0$$

$$e^{\mathbf{B}Ct} \mathbf{V}^0 + \mathbf{D}^{-1} \sin \mathbf{D}t (\mathbf{Y}^0 - \mathbf{A}^0 \mathbf{r}^0) > 0$$

$$e^{\mathbf{B}Ct} \mathbf{w}^0 + \mathbf{D}^{-1} \sin \mathbf{D}t (\mathbf{z}^0 - \mathbf{c}^0) > 0$$

Egy ahhoz hasonló, de egyszerűbb gondolatmenet, mint amivel 46-ot 43-ból levezettük megadja 47 fennállásának következő elégséges feltételét:

$$48 \quad C_i > \frac{1}{\sqrt{1-B_i^2}} \max \left\{ \frac{|r_i^0 - \sum Y_{ij}^0 - z_i^0|}{q_i^0}, \max_j \frac{|Y_{ij}^0 - A_{ij}^0 + j^0|}{V_{ij}^0}, \frac{|z_i^0 - c_i^0|}{w_i^0} \right\},$$

ahol már B_i -t 46-nak megfelelően választottuk.

49 *Megjegyzés*

Ezzel a 41 tételt bebizonyítottuk, sőt 42, 46 és 48 alatt megadtuk a normálkészletek és a szabályzó paraméterek egy lehetséges választásának szabályát is. Meg kell azonban jegyezni, hogy a 43 és 47 egyenlőtlenségekből álló rendszert ki lehet elégíteni akkor is, ha 42 nem teljesül pontosan, ennek feltételeit azonban igen bonyolult lenne explicit alakban előállítani.

50 *A rendszer perturbációja*

Az előzőekben leírt gazdaságot valójában csak akkor van jogunk szabályozottnak nevezni, ha képes arra, hogy kisebb külső zavarok esetén is működőképes maradjon. Ennek a kérdésnek a vizsgálatához a rendszeren különböző fajta perturbációkat hajtunk végre. A vizsgálat során feltételezzük, hogy a perturbálatlan rendszer működőképes. azaz a normálkészleteket és szabályzó paramétereket úgy állapítottuk meg, hogy a perturbálatlan rendszer megoldása kielégítse a 26 feltételek teljesüléséhez elégséges 43 és 47 egyenlőtlenségeket. Nem tesszük fel azonban, hogy e feltételeket éppen a 42, 46 és 48 relációkban megadott módon elégítették ki.

51 *Első perturbáció: Eltérés a kezdeti értékektől*

Tegyük fel, hogy a rendszer beindításakor a $q^0, V^0, \dots, z^0$ induló értékeket pontatlanul állapították meg és a valóságos kiinduló értékek kissé eltérnek ettől. A két kiinduló értéknek különböző pályák felelnek meg. A 38 megoldásból azonban látható, hogy a pályakoordináták a kiinduló értékeknek folytonos függvényei, tehát ezek kis eltérései a pályát is csak kevésbé változtatják. Azok a koordináták tehát, amelyeknek pozitivitását a 26 feltételek szerint, a feltételezett kiinduló pont ismeretében biztosítottuk, pozitívak maradnak akkor is, ha a valóságos kiinduló ponttól különbözik, hacsak a mérési hibák eléggé kicsik voltak.

52 *Második perturbáció: A készletek ugrásszerű változása*

Itt feltesszük, hogy a $t = t'$ pillanatban a készletek a 38 szerint meghatározott értékek helyett, a tőlük különböző q', V', w' értékeket veszik fel. Ennek következtében persze ebben a pillanatban a 19—21 mérlegegyenletek nem érvényesek (nincsenek is értelmezve). Viszont feltételezzük, hogy egyébként a gazdaság úgy működik tovább, mintha mi sem történt volna, azaz a 31—33 magatartási szabályoknak megfelelően.

Ennek a perturbációnak nem adjuk itt meg a teljes, hosszadalmas taglalását, hanem egy heurisztikus tárgyalásra szorítkozunk, arra az esetre, amikor t' eléggé nagy. Azaz feltesszük, hogy a t' időpontban a rendszer már az állandósult állapotban van, tehát matematikai alakban :

$$53 \quad \begin{aligned} \mathbf{r}^1 &= \mathbf{L}^1 \mathbf{c}^1 \\ \mathbf{Y}^1 &= \mathbf{A}^1 \langle \mathbf{L}^1 \mathbf{c}^1 \rangle \end{aligned}$$

$$\mathbf{z}^1 = \mathbf{c}^1,$$

ahol ¹ felső indexszel a t^1 időpontbeli értékeket jelöljük. A perturbációt úgy is értelmezhetjük, mintha a rendszer működése a t^1 időpontban a $\mathbf{q}^1, \mathbf{V}^1, \mathbf{w}^1$ és az 53-beli kiinduló értékekkel újra indulna. Kérdés, hogy kell-e a szabályozó paramétereit utána állítani.

53-ból következik, hogy

$$54 \quad \begin{aligned} \mathbf{r}^1 - \mathbf{A}^1 \mathbf{r}^1 - \mathbf{c}^1 &= 0 \\ \mathbf{Y}^1 - \mathbf{A}^1 \langle \mathbf{r}^1 \rangle &= 0 \\ \mathbf{z}^1 - \mathbf{c}^1 &= 0 \\ \mathbf{r}^1 - \mathbf{Y}^1 \mathbf{1} - \mathbf{z}^1 &= 0 \end{aligned}$$

Így tehát, miután t^1 időpontban a készletek megváltoztak, a 38-beli megoldás a következő alakot ölti ($t > t^1$ -re)

$$55 \quad \left. \begin{aligned} q &= \mathbf{q}^* + e^{-\mathbf{BC}(t-t^1)} \left[\cos \mathbf{D}(t-t^1) + \mathbf{BCD}^{-1} \sin \mathbf{D}(t-t^1) \right] (\mathbf{q}^1 - \mathbf{q}^*) \\ V &= \text{ugyanilyen formulá} \\ w &= \end{aligned} \right\}$$

$$r = L \left[c - e^{-\mathbf{BC}(t-t^1)} \mathbf{C}^2 \mathbf{D}^{-1} \sin \mathbf{D}(t-t^1) (\mathbf{q}^1 + \mathbf{V}^1 \mathbf{1} + \mathbf{w}^1 - \mathbf{q}^* - \mathbf{V}^* \mathbf{1} - \mathbf{w}^*) \right].$$

Mindenekelőtt figyeljük meg, hogy 54 első egyenlete értelmében mind a 15, mind a 29 feltételeket a t^1 pillanatban induló rendszer kielégíti. A q, V, w, x változók pozitivitása a készletek ugrásának nagyságától fog függeni. Nézzük meg először q -t. Annak kell állnia, hogy

$$\mathbf{q}^* e^{\mathbf{BC}(t-t^1)} > - \left[\cos \mathbf{D}(t-t^1) + \mathbf{BCD}^{-1} \sin \mathbf{D}(t-t^1) \right] (\mathbf{q}^1 - \mathbf{q}^*),$$

amelynek — komponensenként — elégséges feltétele:

$$\mathbf{q}_i^* > \left(1 + \frac{\mathbf{B}_i^2 \mathbf{C}_i^2}{\mathbf{D}_i^2} \right)^{1/2} |\mathbf{q}_i^1 - \mathbf{q}_i^*| = \frac{|\mathbf{q}_i^1 - \mathbf{q}_i^*|}{\sqrt{1 - \mathbf{B}_i^2}}.$$

Azaz

$$\left(1 + \sqrt{1 - \mathbf{B}_i^2} \right) \mathbf{q}_i^* > \mathbf{q}_i^1 > \left(1 - \sqrt{1 - \mathbf{B}_i^2} \right) \mathbf{q}_i^*.$$

Tekintve, hogy $\mathbf{B}_i$ kicsi, $\sqrt{1 - \mathbf{B}_i^2}$ közel van 1-hez és így q_i felső korlátja közel van a normálkészlet kétszereséhez. Hasonló becslést lehet adni V^1 és w^1 megengedett nagyságára és azt a következtetést lehet levonni, hogy egy, a rendszer elindulásától számított távoli időpontban, az egyes készletek szabálytalan ugrásszerű csökkenése vagy növekedése közel akkora lehet, mint maga a normálkészlet anélkül, hogy az a kérdéses készletet negatívvá tenné és anélkül, hogy a szabályozó paramétereit utána kellene állítani.

Annak feltételei azonban, hogy a termelés (r) is pozitív maradjon, már szigorúbbak. Jóllehet az alábbinál valamivel kevésbé szigorú becslés is könnyen megadható lenne, mi r -re is a q -ra alkalmazottal analóg gondolatmenet útján a következő elégséges feltételre jutunk :

$$c_i > \frac{C_i}{\sqrt{1 - B_i^2}} \left| q_i^1 + \sum_j V_{ij}^1 + w_i^1 - q_i^* - \sum_j V_{ij}^* - w_i^* \right|,$$

minden i -re és minden $t > t^1$ -re. Az 56 egyenlőtlenség azt mutatja, hogy az egyik fajta készletből a másikba való pusztá (szabálytalan) transzfer nem zavarja a rendszer működőképességét. De az a köz, amelyben egy készletváltozó kompenzálatlanul eltérhet a normálkészletől, az egyes esetekben igen kicsi is lehet, különösen olyan terméknél, ahol a külső fogyasztás kicsi. Ez az értékhatar erősen függ C_i -től, ami lehet egy nagy szám is. Mi 48-ban csak alsó korlátot szabunk C_i -re, és úgy tetszett, hogy minél nagyobb C_i -k kívánatosak a gyorsabb csillapítás érdekében. Most kitént ennek hátránya is, minél nagyobbak a C_i -k, annál érzékenyebb a rendszer a készletek gyors változására és a szabályozó paramétereket annál gyakrabban kell utánaállítani. Ezért ésszerűen nagy értéket szabad csak választani, az alsó korláttól feltehetően nem túl távol.

6. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS ÁLTALÁNOS MEGJEGYZÉSEK

A vegetatív szabályozás további kutatása

Az 5. szakaszban bizonyítani tudtuk, hogy — erős megszorításokat tartalmazó feltevések mellett — a vegetatív szabályozás képes egymagában működtetni a reálszférát, sőt annak pusztá stagnálásán, „vegetálásán” túlmenően még növekedését is biztosíthatja. A továbbiakban — a feltevéseket lépésről lépésre gyengítve — fel kell tárnunk a megállapítás „határait”. Melyek azok a szabályozási funkciók, amelyeket a vegetatív mechanizmus képes ellátni, s melyek ellátására képtelen? Ilyesféle kérdésekre kell majd felelnünk:

Csupán kis, az eredeti egyensúlyi helyzetet nem túlságosan megzavaró megrázkódtatásokhoz képes-e a reálszféra adaptálódni a vegetatív szabályozás vezérlétével, vagy nagyobbakhoz is?

Képes-e a reálszféra szabályozására akkor is, ha vannak külső korlátos erőforrások? Különösen pedig akkor, ha a külső erőforrások volumene és relatív arányai változnak az időben (pl. az egyik erőforrás viszonylag mindinkább szűkössé válik egy másikhoz képest).

Az előbbi kérdéssel összefügg: csak adott technológia mellett képes-e a reálszférát szabályozni, vagy képes-e vezérelni a technológiai változást?

S végül: mennyire hatékony, pazarló vagy takarékos a vegetatív szabályozás? Költségei: a készletek lekötése, a termelés, illetve beszerzés ingadozásával együttjáró átállítási veszteségek. Abból viszont, hogy nagyon kevés és könnyen kezelhető információt igényel csak, azt sejtjük, hogy adminisztrációs költségei viszonylag kicsik.

A további elméleti kutatáshoz elsősorban a szabályozáselmélet eredményeire támaszkodhatunk. Itt egy fogalmi rendszerben jól felépített elméletről van szó, amelyet ugyan elsősorban műszaki célokra alkalmaztak, de képes absztrakt módon leírni szabályozási folyamatokat és elemezni azok, sajátosságait függetlenül attól, hogy a szabályozott reálfolyamat miből áll. (Az optimálisszabályozás elmélete e kutatási iránytól távolabb esik, nem is térünk rá ki.)

Egy másik fontos diszciplína az optimális készletgazdálkodás céljaira kidolgozott operációkutatási modellek és elméleti tételek. Utóbbi témakörrel számos elméleti közgazdász is foglalkozott — de mindig mikroökonómiai nézőpontból, pl.

Arrow–Karlin–Scarf (1958). Noha sok esetben valóságos „perszonálunió” volt egyfelől a gazdasági rendszer *egészét* (pl. az általános egyensúlyelméletet) és a részproblémát, a vállalati készletgazdálkodást kutató közgazdászok csoportjai között, az elméletnek ez a két területe sohasem integrálódott. Ez az integráció időszzerűvé vált. A készletnek sokféle funkciója van. Egyik hivatása (s ezzel foglalkozott az operációkutatás), hogy zavartalanná teszi a vállalat munkáját és a vállalat vevőkörének, kiszolgálását. Másik funkciójára jelen tanulmány kívánt rámutatni: jelzőrendszerként szolgál a gazdaság egészének szabályozásához.

58

Összetett, többfokozatú szabályozások

A „tisztá” szabályozási mechanizmusok tanulmányozását úgy tekintjük, mint előkészületet az igazán fontos tudományos feladatra, az összetett szabályozási mechanizmus elméletének kidolgozására.

Kutatásunk egyik fő célja a „tisztá” ármechanizmus trónfosztása. Be akarjuk bizonyítani, hogy van olyan árjelzések nélkül működő mechanizmus is, amely, absztrakt feltételek mellett, képes egy gazdaság reálszféráját működtetni és fennmaradását biztosítani. De ezzel nem akarjuk a készletjelzésekre alapozott mechanizmust ültetni a trónra. A tiszta ármechanizmus¹⁰ vagy a tisztán készletjelzésre alapozott mechanizmus csak egy absztrakt modell papírízű világában, erősen szimplifikáló feltevések mellett képes a reálszférát szabályozni. A valóságos gazdaság fennmaradását, rugalmas alkalmazkodását, harmonikus növekedését egyetlen „tisztá” mechanizmus sem képes önmagában biztosítani.

A valóságos gazdaság szabályozása összetett és többfokozatú. Egyrészt: a különböző szabályozási mechanizmusok között munkamegosztás van; kölcsönösen kiegészítik egymást. A modern gazdaságban az árak rendszerint széles területeken merevek, tehetetlenek. A vegetatív szabályozás révén kisebb változásokhoz könnyen hozzáigazodhat a rendszer, még mielőtt a változást akár árjelzések, akár központi utasítások közvetítenék. A vegetatív szabályozás szerepét — benyomásunk szerint — az jelöli ki, hogy e mechanizmus egyszerű és gyors. Bonyolult adaptációs feladat vezérlését a vegetatív szabályozás szimpla mechanizmusa nem képes ellátni, nem is beszélve a jövődő változásokhoz való előzetes alkalmazkodásról.

Nem csak munkamegosztás van a szabályozási mechanizmusok között, hanem *átfedés* is. Ugyanazt a reálfolyamatot különböző mechanizmusok *együttesen* szabályozzák.

Egyik mechanizmus sem teljesen megbízható önmagában. Alkalmasságuk, összekapcsolásuk, együttes hatásuk révén kölcsönösen korrigálhatják egymás tévedéseit, tompíthatják a kilengéseket, csökkenthetik az adaptációs veszteségeket. (Természetesen hibás összekapcsolás esetén kölcsönösen fel is erősíthetik a kilengéseket, a veszteségeket.)

A legfontosabb, amit ezzel kapcsolatban meg kell gondolnunk, a tapasztalat. Minden valóságos modern gazdasági rendszer szabályozása összetett, többfokozatú. Ez arra mutat, hogy elkerülhetetlenül ilyenre van szükség. Nem érdemes tehát azon gondolkodnunk, hogyan teremthető meg egy olyan optimális „tisztá” mechanizmus (pl. optimális árrendszer), amely egymagában elvégez minden szabályozást. Akár az árak, a rövid lejáratú utasítások, a készletjelzések vagy a közép és hosszú lejáratú tervek szerepét vizsgáljuk, végső soron azt a kérdést kell majd felvetnünk: hogyan hatnak ezek az információk együttesen a gazdaság reálfolyamataira.

Ez olyan kérdés, amelyet tudományunk jőformán még fel sem tett önmagának. Nem is várhatunk rá gyors választ. Sok matematikai modellünk van már az egyik

szabályozásra, az ármechanizmusra. Most, a következő kutatási fázisban modelleznünk kell a többi mechanizmust (az utasításos szabályozást, a tervezést, a vegetatív szabályozást stb.). Ezt követheti majd még nehezebbnek ígérkező, de okvetlenül elvégzendő feladat: a többfokozatú, összetett szabályozási rendszer elméleti elemzése.

Előzmények

A fejezet anyagát két — nagy részében azonos szövegű — cikkből vettük, amelyek közül az első (KORNAI-MARTOS 1971) magyar, a második (1973) angol nyelven jelent meg. A két cikk között a lényeges különbség abban volt, hogy az előbbi a KM-1, az utóbbi a KM-2 modellt tartalmazta. Ezek a cikkek bizonyos értelemben kiindulópontul szolgáltak a kötetünkben szereplő összes tanulmányhoz. Ezért — noha ma már a szerzők sok mindent másképpen írnának meg - nem tartották volna ildomosnak, ha az eredeti szövegeken — azon túl, amit a két cikk egybedolgozása megkövetelt, lényegesen változtattak volna. Annál is kevésbé, hiszen a kötet több tanulmánya éppen ezekre a szövegekre hivatkozik.

Jegyzetek

¹ Tanulmányunk azokra a közgazdasági és modellépítési gondolatokra támaszkodik, amelyeket Kornai János fejtejt ki Anti-Equilibrium című könyvének a vegetatív szabályozásról szóló fejezetében, és a "Vegetatív működésű gazdasági rendszer" (Kornai 1969) c. publikálatlan tanulmányában. Az általános modell jelen továbbfejlesztése és a speciális modellek a szerzők közös munkája, az utóbbiaknak az elemzését Martos Béla végezte el.

² Az alacsonyabb fokú idegrendszer megjelölésére az angol nyelvű fiziológiai irodalom az "autonóm" jelzõt, más nyelvek, köztük a magyar is a "vegetatív" jelzõt használja. Az általunk leírt analóg gazdasági jelenséget mindkét jelző találón jellemzi.

³ Ugyanezt a feltételezést megteszik az ármechanizmus matematikai modellei is.

⁴ Mostantól a következő (most már a kötet általános jelölési elveivel teljesen összhangban lévő, Szerk.) jelöléseket alkalmazzuk:

q = a termelői (output) készlet vektora, q_i = az i -edik ágazat készlete saját termékéből.

v = a felhasználói (input) készlet mátrixa, v_{ij} = a j -edik ágazatnál lévő készlet az i -edik ágazat termékéből.

w = a fogyasztói készlet vektora, w_i = a fogyasztó készlete az i -edik ágazat termékéből.

r = a termelés vektora, r_i = az i -edik ágazat termelt mennyisége.

y = a felhasználói vásárlások mátrixa, y_{ij} = az j -edik ágazat vásárlása az i -edik ágazat termékéből.

z = a fogyasztói vásárlások vektora z_i = a fogyasztó vásárlása az i -edik ágazat termékéből.

$c = c(t) > 0$ a fogyasztás vektora, c_i = a fogyasztás az i -ik ágazat termékéből.

$A = A(t) \geq 0$ az input koefficiensok adott mátrixa. A_{ij} = j -edik ágazat egységnyi termékének előállításánál az i -ik ágazat termékéből felhasznált mennyiség.

⁵ $|\cdot|$ az abszolút értéket jelöli. A 15 feltétel nem független 16-tól. Hiszen ha az utóbbiba $t = 0$ -t teszünk, a következőt kapjuk :

$$c^0 > \frac{1}{2} (r^0 - A^0 r^0) > 0$$

ami magába foglalja 15-öt, tehát ez utóbbi redundáns. Továbbá, ha még feltesszük, hogy $c(t) \geq c^0$ minden t -re (pl. $c(t)$ monoton növekvő függvény), akkor a fenti feltétel nem csak szükséges, de elégséges is ahhoz, hogy 16 fennálljon.

⁶ Ebben és a következő modellben később kitűnő okból szigorú ($>$) egyenlőtlenségként követelünk meg számos feltételt, amelyek az általános modellben gyenge ($>$) alakban szerepeltek.

⁷ A 7d-g mérlegegyenletek ebben a modellben elesnek, részben a korlátos erőforrások elhanyagolása, részben a forgalmi mérleg triviális teljesülése miatt.

⁸ Mint majd kitűnik, B , a csillapítási tényező, C , a természetes frekvencia, B, C , a csillapítási kitevő és $D_i = C_i \sqrt{1 - B_i^2}$ a csillapított frekvencia szerepét játssza a rendszer tranziens kimenetében.

⁹ A csillapítás fokozása érdekében érdemes B_i -t a felső határon vagy annak közelében választani.

¹⁰ Itt nem vállalkozunk arra, hogy szembeállítsuk a „tisztá ármechanizmussal” foglalkozó elméletek feltevéseit a valósággal. Egyikünk (Kornai 1971) már részletesen bírálta a neoklasszikus árelméletet és az általános egyensúlyelméletet.

Irodalom

1. Arrow, K. J., Hurrwicz, L.: Decentralization and computation in resource allocation in *Essays in Economics and Econometrics*. Chapel Hill, 1960. University of North-Carolina Press.
2. Arrow, K. J., Karlin, S., Scarf, H.: *Studies in mathematical theory of inventory and production*, Stanford, 1958. Stanford University Press.
3. Hadley, G., Whitin, T. M.: *Analysis of inventory systems*. New York, 1953. Prentice Hall, Inc.
4. Kornai J.: *Anti-equilibrium*. Budapest, 1971. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
5. Kornai J.: *Vegetatív működésű gazdasági rendszer*. Budapest, 1969. A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete.
6. Szádai R.: *a szabályozáselmélet elemei*. Budapest, 1963, Műszaki Könyvkiadó.
7. Simon, H. A.: On the application of servomechanism theory in the study of production control. *Econometrica*, 20. 1952, pp. 247-268.

A puha költségvetési korlát

A modern gazdaságok sok területén figyelemre méltó tendenciát figyelhetünk meg: a gazdasági egységek költségvetési korlátja "felpuhul". A jelenség a vegyes gazdaságokban is megjelenik és különösen nyilvánvaló a szocialista gazdasági rendszerben. A "puha költségvetési korlát szindróma" általában együtt jár az állam paternalisztikus gazdasági szerepével, amely az állami és magántulajdonban lévő vállalatokkal, a nem-profitorientált (non-profit) szervezetekkel és a háztartásokkal kialakított kapcsolatait jellemzi.

Cikkem a következő szerkezet szerint épül fel. Az I. rész célja fogalmi tisztázás. A puha költségvetési korlát fogalmát "A hiány" (1980) című könyvemben és 1979-es cikkemben vezetem be, amelyekben a szocialista gazdaságokra jellemző krónikus hiány elméletét foglaltam össze. Azóta a fogalmat széles körben vitatták és sok írásbeli és szóbeli kommentárt kaptam.¹ Most újrafogalmazott formában mutatom be, mely részben átfedi az eredeti meghatározást és értelmezést, részben különbözik attól.²

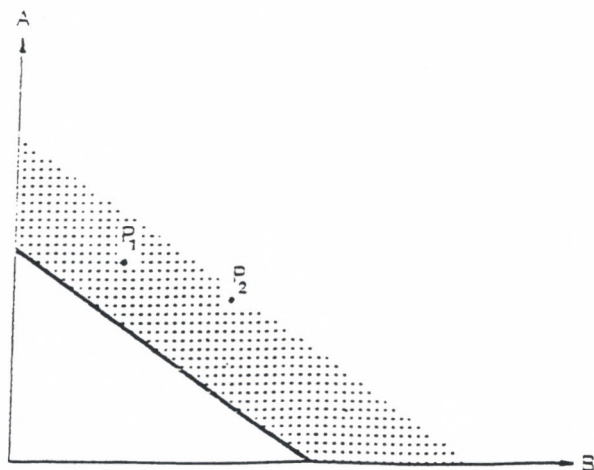
A II. rész azt méri fel, hogyan érinti a költségvetési korlát "puhulása" a vállalat magatartását. A III. és IV. rész három szocialista országra - Magyarországra, Jugoszláviára és Kínára - és vegyes, nem-szocialista típusú gazdaságokra vonatkozó empirikus megfigyeléseket ír le.

I. FOGALMI TISZTÁZÁS

A "költségvetési korlát" fogalmát nyilvánvalóan a háztartásra vonatkozó mikro-elméletből vettem át. Az a feltételezés, hogy a döntéshozónak *van* költségvetési korlátja, ekvivalens azzal, hogy a *Say* elv érvényes³. Clower (1965) joggal mutat rá arra, hogy a költségvetési korlát nem könyvelési egyenlőség és nem is technikai összefüggés, hanem a racionális tervezés posztulátuma. Két fontos tulajdonságát kell kiemelni. Először is azt, hogy a költségvetési korlát a döntéshozó magatartási sajátosságaira vonatkozik: arra a megszokásra, hogy kiadásait a termékeinek eladásából, illetve a vagyonából származó jövedelemből fedezi. Ezért kiadásait pénzügyi forrásaihoz igazítja. Másodsor az, hogy a költségvetési Korlát *ex ante* változókat korlátoz, elsősorban a keresletet; a döntéshozó jövőbeni, a kiadás felmerülésekor rendelkezésére álló pénzügyi forrásaira vonatkozó várakozásain alapul.

A költségvetési korlát "felpuhulása" akkor jelenik meg, amikor a kiadások és a jövedelmek közötti szigorú összefüggés fellazul, mert a bevételek feletti túlköltést valamely más intézmény, tipikus esetben az állam fedezi. A "puhulás" további feltétele az, hogy a döntéshozó nagy valószínűséggel számítson az ilyen külső pénzügyi segítségre és ez a valószínűség szilárdan beépüljön a magatartásába. A közölt ábra egyszerűsített formában mutatja be ezt az esetet.

A KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT "PUHULÁSA"

Eredeti
költségvetési
korlát

Az ábrán a szokásos, két termékre (A és B) vonatkozó diagramot és az eredeti költségvetési korlátot látjuk. A gazdasági egység túlköltekezett: a P_1 kiadás meghaladja az eredeti költségvetési korlátot. A többletet azonban valamilyen külső pénzügyi támogatásból fedezi. Előfordulhat, hogy a következő időszakban, változatlan belső pénzügyi források mellett a P_2 kiadás még magasabb lesz, ám a többletet ismét fedezik. A költségvetési korlát, amelyet általában szigorúan meghatározott vonalként képzelünk el, "tágíthatóvá" válik. (Ezt jeleníti meg az ábrán a pöttyözött sáv.) Ugyanezt másként is kifejezhetjük, ha valószínűségelméleti fogalmakat használunk: a külső segítség véletlen változó. A döntéshozónak szubjektív elképzelése van e véletlen változó valószínűségi eloszlásáról. Minél nagyobb a szubjektív valószínűsége annak, hogy a többletkiadásokat külső segítséggel fedezik, annál puhább a költségvetési korlát.⁴

A fogalom általános tisztázása után a fejezet további részében és az azt követő részekben csupán a vállalat (mind az állami, mind a magántulajdonban lévő vállalat) esetét elemezzük. A IV. rész ismét általánosabb lesz: a vállalat mellett az állami szervek, a helyi kormányzat és a nem profitorientált (non-profit) szervezetek költségvetési korlátját is elemzi.

A vállalat költségvetési korlátjának puhítására különböző módszereket és eszközöket használnak. Ezek a következők:

* A központi és a helyi kormányzat által nyújtott *puha támogatások*. A támogatás akkor puha, ha feltételei megegyezésen, tárgyalásokon alapulnak, ha alku eredménye,

ha lobbyszás útján szerezhető stb. A támogatást a múlt, a jelen és a jövőendő költségtüllépéseikhez igazítják.

* *Puha adóztatás.* A puha jelző itt nem az adóztatás mértékére vonatkozik. Alacsony adó mellett is lehet az adóztatás rendszere kemény, ha a szabályok mindenkire egyaránt érvényesek, hosszú időre határozzák meg őket, és az adók befizetését szigorúan megkövetelik. Ezzel szemben az adóztatás - akár magas adók mellett is - puha, ha a szabályok újratárgyalhatók, alkudozni lehet róluk és politikai nyomással változtathatók. Az adók mértéke nem egyöntetű, hanem a különböző ágazatok, területek vagy tulajdonformák pénzügyi helyzete szerint csaknem testre szabott. Az adókötelezettség teljesítését nem követelik meg szigorúan; a rendszeren rések vannak, ötletszerűen kivételek tehetőek, lehetséges a fizetés halasztása, stb.

* *Puha hitel.* A puhaság itt sem a kamat mértékére vonatkozik. A hitelrendszer lehet kemény alacsony kamatlábak mellett is (feltéve, hogy az alacsony kamatot a hitelpiac alakította ki), ha a hitelszerződések teljesítését szigorúan megkövetelik. A hitelező azzal a várakozással kölcsönzi a pénzt, hogy a törlesztés fegyelmezett lesz, nem pedig egy haldokló, adósságait visszafizetni képtelen vállalat megsegítése kedvéért. A hitelszerződésnek minden áron érvényt szerez: fizetéseképtelenség esetén szigorú szankciókat érvényesít, többek között csődgondnokot jelöltet ki, csődeljárást indít, kikényszeríti a vállalat összevonását vagy kiárusítását és más hasonló jogi eszközöket vesz igénybe. Ezzel ellentétben a hitelrendszer magas kamatlábak mellett is lehet puha, ha a hitelszerződés teljesítését nem követelik meg, a megbízhatatlan törlesztést eltűrik, a halasztás és átütemezés rendjén való. A puha hitel olyan vállalatok kisegítésére használják, amelyek súlyos, krónikus pénzügyi gondokkal küszködnek és valóban nem is fűznek reményt az adósság visszafizetéséhez.

* *Puha adminisztratív árról* csak akkor beszélhetünk, ha az árat nem a vevő és az eladó szabad megállapodása alakítja ki, hanem egy bürokratikus intézmény. Az adminisztratív ár a következő esetben tekinthető keménynek: hogyha egyszer már megállapították az árat, akkor valóban korlátozza a kiadásokat és nem igazodik automatikusan a költségek növekedéséhez. Az adminisztratív ár akkor puha, ha olyan engedékeny "cost-plus" (költség+profit) elv alapján állapítják meg, ami csaknem automatikusan a költségekhez igazítja az árat.

A költségvetési korlát puhításának e négy módszere nem zárja ki egymást, egyaránt alkalmazhatók párhuzamosan és egymást követően. A felsorolás nem kimerítő, más eszközök is léteznek.

Az általános leírásához néhány minősítő és magyarázó megjegyzést kell fűznünk.

Az *ábra* statikus helyzetet ábrázol. A valóságban a probléma dinamikus. A vállalati költségvetési korlát puhításának mind a négy módja dinamikus folyamatokra vonatkozik: a pénzügyi segítségnyújtás tölti be a vállalat kiadási folyama és az értékesítésből származó bevételi folyamat közötti űrt.

Értelmetlen egyik vagy másik vállalat egyedi költségvetési korlátjának keménységéről vagy puhaságáról beszélni, a vállalat egyéni történetét elemezve. Hogy az általános definíciókban már említettük, a külső segítségre vonatkozó szubjektív valószínűség eloszlása a kollektív tapasztalattól függ. Ebben a vonatkozásban a következő kérdés a meghatározó: nagyszámú vállalatnak mi volt a múltban, hosszabb időszak alatt szerzett tapasztalata? Várható-e, hogy ezek a tapasztalatok hasonlóak lesznek a jövőben is?

"Kemény" és "puha" egy keménységi skála két szélső értéke. Egy determinisztikus, maximalizáló egy felső korlát vagy érvényesül, vagy nem. A mi esetünkben azonban sztochasztikus problémával állunk szemben: a külső pénzügyi segítségre és a pénzügyi fegyelem betartására vonatkozó szubjektív várakozásokkal.

Ezért a szigorúan kötő, effektív korlát és a teljesen laza korlát között átmeneti állapotok is létezhetnek.

Vegyük például az országúti sebességkorlátozást.⁵ Vannak, akik mindig figyelembe veszik és vannak, akik nem, akik ritkán vagy gyakran, kevésbé vagy inkább túllépi a megengedett sebességet. A szabálysértések gyakorisága a szankcionálás szigorúságától függ. De még elnéző alkalmazás mellett is lesz valami hatása a sebességre a pusztán ténynek, hogy létezik korlátozás. Azaz a korlát nem teljesen hatástalan és ezért (a matematikai programozás nyelvén szólva) nem teljesen redundáns, felesleges.

Van még egy ok, hogy inkább a keménységi skála kategóriájában gondolkozzunk, és ne olyan "igen-nem" szerkezetben, amelyben a tökéletesen kötő, illetve a tökéletesen hatástalan költségvetési korlát egymást kizáró lehetőségek. A külső segítség általában nem automatikus, némi erőfeszítést kell tenni ahhoz, hogy megszerezzék. A vállalat vezetőinek (és magánvállalat esetén tulajdonosainak is) politikai csoportokat, lobbykat vagy személyes kapcsolatokat kell felhasználniuk. A nyilvánvaló megvesztegetés országonként eltérő mértékben ritkább vagy gyakoribb. A kölcsönös kedvezményekben megjelenő rejtett korrupció szélesebb körben terjed el. Ezek az erőfeszítések mind hasonlítanak az *A. O. Krueger* (1974) által leírt "járadékra törekvő magatartáshoz" (rent-seeking behavior). Ő főként a kevesebb negatív beavatkozás érdekében tett erőfeszítéseket elemzi, mi pedig a több pozitív beavatkozás kedvéért tett erőfeszítésekről beszélünk. Sem a járadékra törekvés sem a költségvetési korlát puhítás nem valószínűsíthető meg költségek nélkül. Ezért -- még ha sikerül is felpuhítani - a költségvetési korlátnak van némi hatása a vállalat vagy más mikroegység magatartására.

A költségvetési korlát keménysége nem szinonimája a profit-maximalizálásnak. A profit-maximalizáló vállalat, ha veszteségesé válik, veszteségeinek csökkentését fogja megkísérelni. A kemény költségvetési korlát azt jelenti, hogy bármilyen keményen dolgozik is a vállalat veszteségeinek csökkentésén, a környezet nem tűri az elhúzódo deficitet. A hangsúly a büntetésen van. A költségvetési korlát akkor kemény, ha az elhúzódo veszteség élet és halál kérdése; minél több veszteséges termelőt mentenek meg a tragikus következményektől, annál puhább a korlát. Ami valóban fontos, az a korlát *pszichológiai hatása*: Kemény költségvetési korlát esetén a deficit félelmet kelt, mert következményei igen komolyak lehetnek. Míg a profit-maximalizálás a döntéshozó vállalatban belüli cél-meghatározására, addig a költségvetési korlát keménysége illetve puhasága a külső környezet veszteségtűrésének határaitra vonatkozik.⁶

Ebből az érvelésből következik, hogy a költségvetési korlát szigorúsága nem csupán pénzügyi kérdés. Mélyebb társadalmi-gazdasági jelenséget tükröz pénzügyi formában. *Marxista* kifejezést használva: egy bizonyos, az állam és a gazdasági mikroegység között fennálló társadalmi viszonyt tükröz. *Clower és Due* (1972) azt írta a *Say* elvről (és ezzel a Költségvetési korlátról), hogy az "implicit módon, fogalmilag megkülönbözteti egymástól az üzletembert, a tolvajt és a filantrópot". Amikor a költségvetési korlát puha, akkor az állam és a vállalat nem üzletfelekként állnak egymással szemben. Ugyanakkor a vállalat nem tolvaj, mint ahogyan az állam sem csupán jótékonykodik. Újfajta viszonytal van tehát dolgunk. Különböző analógiák merülnek fel: az állam, mint gyermekét óvó apa s a vállalat, mint gyermek; az állam, mint úr és a vállalat, mint szolga; az állam, mint biztosítótársaság és a vállalat, mint biztosított. *A puha költségvetési korlát szindróma a modern állam paternalisztikus szerepének megnyilvánulása.*

A piac közgazdasági elmélete az eladói és a piac horizontális kapcsolatára összpontosít. A bürokrácia szociológiai elmélete Max Webertől egészen napjainkig a

feleltessék és alárendeltek vertikális viszonyát vizsgálja, a hierarchián belül. A puha költségvetési korláttal működő vállalat a két tudomány metszéspontján elhelyezkedő probléma. Vállalatunknak horizontális a kapcsolata szállítóival és fogyasztóival, ugyanakkor nagyon sajátos vertikális kapcsolatban áll az állammal.

Ejtsünk még egy szót a fogalmi tisztázásról. A cikk tartózkodik attól, hogy túlságosan pedáns meghatározást adjon. A konvencionális "költségvetési korlát" fogalomra hivatkozom, hogy a mikroelmülethez kapcsolódó bizonyos asszociációkat felidézze. A fogalmat azonban nem szabad mereven, szó szerint értelmezni, inkább metaforaként.⁷ A puha költségvetési korlát fogalma a modern társadalom egy tendenciájára vonatkozik: a pénzügyi fegyelem lazulására, annak az érzésnek a meggyengülésére, hogy a kiadások, a túlélés és a terjeszkedés a jövedelemszerző képességtől, nem pedig a külső segítségtől függ.

II. A VÁLLALAT MAGATARTÁSÁRA GYAKOROLT HATÁS

A költségvetési korlát puhulási tendenciájának egy sor egymással összefüggő következménye van. Itt csak hármát tárgyalunk közülük: az érzékenységre, a hatékonyságra és a túlkereslet kialakulására gyakorolt hatását. Ahogyan az előző rész második felében, itt is a vállalat magatartására összpontosítjuk a figyelmünket.

Az első kérdés az árak hatása a vállalat döntéseire. A vállalat inputjai iránti keresletének negatív hajlásszögű, triviális keresleti függvénye feltételezi a kemény költségvetési korlát létezését. Minél puhább a költségvetési korlát annál gyengébb a relatív árakhoz való alkalmazkodás kényszere. A tökéletesen puha költségvetési korlát szélsőséges esetében a kereslet saját árra való rugalmassága zéró, a keresleti függvény függőleges, azaz más magyarázó változók határozzák meg, nem az ár. Vessünk egy pillantást az *ábrára*. Ebből világossá válik, hogy az eredeti költségvetési korlát pontos hajlásszöge nem sokat számít, ha a költségnövekedéseket külső segítséggel könnyen ellensúlyozni lehet, s így a szigorú költségvetési korlátot egy elmosódott körvonalú, széles sáv helyettesíti.

A költségvetési korlát puhasága az összes termelési tényezőt illetően csökkenti az alternatív inputok iránti kereslet rugalmasságát, csökkenti a vállalat érzékenységét az árfolyam, a kamatláb, stb. iránt. A többtermékes vállalat ugyancsak kevésbé lesz érzékeny a termékeinek relatív áraiban bekövetkező változásokra. Összefoglalva: a vállalat általános érzékenysége hanyatlik.⁸

A piac nem-egyensúlyi állapotáról szóló irodalom nagy része az árak, a bérek, a kamatlábak, az árfolyamok, stb. merevségével foglalkozik. Bármilyen fontosak is ezek a kérdések, megválaszolásuk előtt fel kell tenni egy még alapvetőbb kérdést: van-e az áraknak egyáltalán valamiféle hatása? Ha igen, erős-e ez a hatás, vagy meglehetősen gyenge? A piac nem-walrasi állapotát sokszor nem annyira az áralakulás rugalmatlansága magyarázza, mint inkább az érzékenység gyengesége és a gazdasági rendszernek ez a sajátossága nagymértékben függ a költségvetési korlát puhaságától.

Egy másik figyelemre méltó kérdés az, hogy a költségvetési korlát puhulásának milyen a hatása a hatékonyságra. az allokáció nem lehet hatékony, ha az input-output kombinációk nem alkalmazkodnak az árjelzésekhez. A vállalaton belül nincs elég erős ösztönzés a maximális erőfeszítésekre; a gyengébb teljesítményeket eltűrik.⁹ A vállalatvezetők figyelme a műhelyek és a piac helyett a hivatalok felé fordul, ahová pénzügyi problémák esetén segítségért folyamodhatnak.

A legfontosabb kérdés a dinamikus alkalmazkodás. Ha a költségvetési korlát kemény, akkor a vállalatnak nincs más választása, mint hogy a minőség javításával, a

költségek csökkentésével, új termékek és eljárások bevezetésével alkalmazkodják a kedvezőtlen külső körülményekhez. Tehát vállalkozói módon kell viselkednie. Ha azonban a költségvetési korlát puha, akkor az effajta termékeny erőfeszítések többé nem nélkülözhetetlenek. Ehelyett a vállalat valószínűleg külső segítséget kér a kedvezőtlen külső körülmények ellensúlyozásához. Az állam úgy viselkedik, mint egy általános biztosítótársaság, amelyik az összes erkölcsi kockázatot átvállalja ennek minden jól ismert következményével együtt: a biztosított kevésbé lesz gondos vagyonának megóvásában.¹⁰ Schumpeter (1911) az "alkotó rombolás" jelentőségét hangsúlyozta: az olyan régi termékek, technológiák és szervezetek kiküszöbölését, amelyeket már túlhaladtak az újabbak és hatékonyabbak. A puha költségvetési korlát megvédi a régi termékeket és a nemhatékony vállalatokat az alkotó rombolástól és ezzel akadályozza az innovációt és a fejlődést.

A puha költségvetési korlát szindróma harmadik következménye a *túlkereslet* kialakulásában mutatkozhat meg. Bármi is a vállalati menedzserek célja (rövid vagy hosszú távú profitmaximalizálás, a forgalom, vagy a forgalom növekedési ütemének, a vállalat méretének, a hatalomnak vagy döntési szabadságuknak a növelése), e céloknek, illetve ezek bármely kombinációjának elérését elősegíti a növekedés. Így bármilyen sajátos input-output kombinációk szolgálják is a vállalat terjeszkedését, az előbb felsorolt célok elérésére való törekvés - legalábbis az inputok némelyike iránt - az időben állandóan növekvő keresletet hoz létre. Ha a költségvetési korlát kemény, ez a kereslet korlátozott. Az inputok megvásárlására fordítható pénz a múltban, a jelenben és a jövőben a termékek eladásából befolyt jövedelmek függvénye, s ezt ismét csak korlátozza a vállalat termékei iránti kereslet. Ha azonban a vállalat költségvetési korlátja puha, akkor az input iránti kereslete korlátlan (vagy legalábbis a finanszírozás szempontjából korlátlan) válik. A kereslet elszalad. Ezek a vállalatok úgy érzik, hogy ha nem tudják kifizetni számláikat, valaki majd kihúzza őket a bajból. Ezért nincs kötelező erejű korlát az inputok, különösen pedig a beruházások iránti kereslet előtt.¹¹ Ha elég nagy a puha költségvetési korlátú gazdasági egységek és az inputok iránti elszaladó kereslet aránya ahhoz, hogy erős hatást gyakoroljon az összes keresletre, akkor a rendszer "hiánygazdasággá" válik.

Ezzel elméleti következtetésekhez jutunk. Ahogy azt már hangsúlyoztuk, a (kemény) költségvetési korlát létezése ekvivalens a *Say* elv érvényesülésével. Ha azonban a költségvetési korlát a gazdaság elég nagy részében puha, akkor a *Say* elv nem érvényes, és ennek következtében *Walras* törvénye sem. Gondoljunk egy beruházást tervező nagyvállalatra. A *Say* elv azt tételezi fel, hogy a vállalat csak akkor kezd bele a beruházásba, ha komolyan hiszi, hogy az új beruházás termékeinek eladásából származó bevételek fedezni fogják a beruházás végrehajtásához szükséges kiadásokat. Igaz, hogy egy bizonytalan világban a különböző döntéshozók különböző mértékben hárítják el a kockázatot. De ha adottnak vesszük a kockázattól való tartózkodás eloszlását az összes beruházó között, akkor a beruházási források (beruházási hitelek, beruházási javak, stb.) iránti kereslet korlátozott lesz a pénzügyi kudarcotól való igazi félelem, azaz a kemény költségvetési korlát miatt. A tőkeképzési döntés önmegtartóztató lesz. A *Walras* törvény (azaz, hogy a pozitív és negatív túlkeresletek értékének összege zéró) mögött a beruházási források iránti kereslet és az ugyanezen források által létrehozott kínálat közötti szimmetrikus összefüggés húzódik meg.

Ez a fajta szimmetria megszűnik na elég nagy a puha költségvetési korlátú döntéshozók száma és gazdasági súlya. A szimmetria nem működik, ha a pénzügyi támogatás mennyei manneként jelenik meg. A vállalat akkor is belefoghat egy beruházásba, ha tudat alatt gyanítja, hogy a költségek a tervezettnél magasabbak, a bevételek pedig alacsonyabbak lesznek. Pénzügyi nehézségek esetén ki fogják húzni

a bajból. Ilyen körülmények között a beruházási szándékokban nincs önmegtartóztatás; a keresletet nem korlátozza a bevételek és végső soron a kínálat "halálosan komoly" mérlegelése.

Minden gazdaságban vannak identitások: a reálinputok és -outputok és a pénz stock-flow egyensúlyai. Ezek az identitások maguktól értetődő módon érvényesek a puha költségvetési korlátú gazdaságokban is. *Walras* törvénye azonban nem identitás, hanem egy bizonyos összefüggés a vásárlási és eladási szándékok között. A szándékok pedig inkonzisztensek is lehetnek. Puha költségvetési korlát esetében valóban inkonzisztensek. A támogatásokat, puha adómentességeket, puha hiteleket stb. adóztatás vagy infláció révén a jövedelem újraelosztásával finanszírozzák. Vannak olyan pénzügyi terhek, amelyekre minden vállalat számít (a szokásos adókra, a szokásos inflációs rátára, stb.), amikor pénzügyi terveit elkészíti. Ehhez jön még mintegy ráadásul az a várakozás, hogy a vállalat többet költhet, mint amennyit "keres", mert kudarc esetén kihúzzák a bajból. Íme itt az aszimmetria forrása: a puha költségvetési korlátú vállalat lehetősége arra, hogy kereslete elszaladjon. Az egyes várakozások egymással összeegyeztethetlenné válhatnak. A költségvetési korlát felpuhulása effajta inkompatibilitásokhoz vezet: minél puhább a költségvetési korlát, annál több az inkompatibilitás.

A kérdés másik fontos vonása a pénzügyi politika hatékonysága. A pénzügyi fegyelem szükséges, de nem elégséges feltétele egy makroszintű monetáris plafon.¹² [lásd *Hicks*, (1983)] Puha költségvetési korlát esetén a pénzkínálatot szűkítő monetáris politika és a rá adott mikro-válasz közötti áttétel megbízhatatlanná válik, olyan mintha az áttétel egyik fogaskerekét gyurmából készítették volna. A mikro-egység nem reagál keresletének visszafogásával a monetáris megszorításokra, ha nincs meggyőződve arról, hogy valóban a pénzügyi kudarc veszélyei fenyegetik. A puha költségvetési korlátú mikro-egységek világában a pénz többé-kevésbé "passzív". [lásd *Brus* (1961) és *Grossman* (1965)] A kereslet makroszintű szabályozása csak akkor működik, ha mikroszinten eléggé kemény költségvetési korlattal jár együtt. Ez az egyik fontos összefüggés a makro- és a mikroökonómia között.

III. MAGYARORSZÁG, JUGOSZLÁVIA ÉS KÍNA TAPASZTALATAI

Most az empirikus megfigyelésekre fordítjuk figyelmünket, először a szocialista gazdaságokra. A "klasszikus szocializmus", azaz a reform előtti, erősen centralizált utasításos gazdaság esete eléggé magától értetődő. Hivatalosan elismert, hogy a jövedelmezőség nem játszhat meghatározó szerepet: a vállalat piacra lépése, kilépése a piacról, terjeszkedése és összezsugorodása nem a nyereségségtől függ, hanem másfajta kritériumokat alkalmazó, magasabb hatóságok döntenek róla. A veszteséges vállalat vagy ágazat végeláthatatlan életben maradhat, feltéve, hogy magasabb állami szervek így akarják.

Nehezebb feladat annak tanulmányozása, mai Jugoszláviában, Magyarországon és Kínában történik - ezek az országok az úttörők a decentralizációs, a nyereség-ösztönzők nagyobb szerepével együttjáró reformok bevezetésében. Ha tehát azt figyelni meg, hogy a költségvetési korlát ebben a három országban meglehetősen puha - s valójában éppen ez a helyzet - akkor ebből az következik, hogy a megfigyelések a "klasszikus", reform előtti szocializmusra vonatkozóan még inkább érvényesek.

A reformfolyamat mindhárom országban évtizedek óta tart és figyelemre méltó eredményekhez vezetett. Ez azonban nem a megfelelő hely, hogy a sikerek és

kudarok mérlegét megvonjuk.¹³ Egyetlen kérdésre kívánunk összpontosítani: a költségvetési korlát keménységére ebben a három országban.

*Magyarországon.*¹⁴ A gazdasági irányítás az elmúlt évtizedben ismételten deklarálta azt a szándékát, hogy erősebb gazdasági kényszert érvényesít az állami vállalatoknál, megerősíti a pénzügyi fegyelmet, véget vet a tartósan veszteséges vállalatok mesterséges életbentartásának. A megvalósítás azonban következetlen volt.

A szerző *Matits Ágnessel* együtt több éven át széles körű vizsgálatot folytatott, amely számba vette valamennyi magyar állami vállalat pénzügyi adatait az 1975-1982 közötti időszakban.¹⁵ Ez a vizsgálat is, sok más kutatással egybehangzóan, megállapította, hogy az állami vállalatok nyereségének rendkívül nagyarányú fiskális (azaz költségvetési elvonások és juttatások segítségével végrehajtott) újraelosztása megy végbe. Az állami vállalati szektor egésze nettó adóizető. Ezt a végső eredményt azonban a profitoknak egyes vállalatok közötti messzemenő újraelosztása előzi meg. Az állam egyik kezével pénzt von el a vállalattól, majd a másikkal pénzt ad egy másik vállalatnak (vagy épp ugyanennek a vállalatnak, csak más jogcímen). Pontosabban az államnak nem is csak két karja van, inkább sokkarú Siva: a különböző adókiadó és támogatásokat nyújtó hatóságok összesen 290-300 féle adó-és támogatás-fajtát használnak. [lásd *Falubiró*, (1983)]

Kiszámítottuk, mennyi lenne egy-egy vállalat jövedelmezősége abban az esetben, ha a központi állami költségvetés semmiféle jövedelmet nem vonna el tőle és semmiféle juttatásban nem részesítené. Vizsgálataink kimutatták, hogy az elvonástól és támogatástól mentes "eredeti jövedelmezőség" és a fiskális újraelosztás nyomán keletkezett "végleges jövedelmezőség" között alig van kapcsolat.

Ezen a ponton figyelmeztetnünk kell az olvasót: nem akarjuk azt sugalmazni, hogy az eredeti jövedelmezőség a hatékonyság hű mutatója. Az adott, torzított árviszonyok mellett ez nem is lehetséges. Ezért nem is jogosult azt az egyszerű normatív következtetést levonni, hogy meg kell szüntetni a differenciált fiskális újraelosztást és az árak adott szerkezetének fenntartása mellett újfajta, nem progresszív adót kell bevezetni. Nem akarunk most semmiféle normatív következtetést levonni, csak a pillanatnyi helyzet jellemzőit szeretnénk megmutatni. Amikor a fiskális újraelosztást ennyire széles körben alkalmazzák és ilyen bonyolult, akkor a "nyereségességnek" nincs és nem is lehet semmiféle értelmes tartalma. A vállalat végleges nyereségessége legalább annyira függ különböző adókiadó, illetve támogatás-nyújtó hatóságok nagylelkűségétől vagy szűkmarkúságától, mint a termelésben és a piacon elért sikerektől, illetve kudarcoktól.

A nyereségek költségvetési újraelosztásának figyelemre méltó tendenciája, hogy a vesztesékek nyújt pénzügyi segítséget. A következő mutatót számítottuk: a vállalatnak adott támogatások összegét elosztottuk az ugyanazon vállalat által fizetett összes elvonással. A mutatót "újraelosztási arány"-nak neveztük. Az eredeti jövedelmezőség és az újraelosztási arány közötti korrelációs együttható az állami vállalatok teljes körére -0,99 volt 1980-ban, -0,97 1981-ben és -0,92 1982-ben. A nagyon erős negatív korreláció azt mutatja, hogy minél alacsonyabb az eredeti jövedelmezőség, annál nagyobb a támogatás elnyerésének és a kisebb adó fizetésének valószínűsége.

Az újraelosztás szokásos módja ezért az, hogy a nyereséget a nyertesektől a vesztesékekhez csoportosítjuk át. Ennek szemléltetése kedvéért a vállalatokat négy csoportba osztottuk: a "veszteséges" vállalat jövedelmezősége -2% alatt van, az "alacsony jövedelmezőségű"-é -2 és +6% között, a "közepes jövedelmezőségű"-é +6 és +20% között és a "magas jövedelmezőségű"-é +20% fölött. Az 1. tábla átmeneti valószínűségeket mutat be: mi az esélye annak, hogy az állami vállalat a fiskális

újraelosztás eredményeképpen átkerül az egyik jövedelmezőségi csoportból a másikba.

1. táblázat

A PÉNZÜGYI ÚJRAELOSZTÁSNAK TULAJDONÍTHATÓ
ÁTMENETI VALÓSZÍNŰSÉGEK MAGYARORSZÁGON, 1982-BEN

Eredeti jövedelmezőségből	Végleges jövedelmezőségbe			
	Veszteséges	Alacsony	Közepes	Magas
	jövedelmezőség			
Veszteséges	0,11	0,77	0,06	0,06
Alacsony jövedelmezőség	0,03	0,92	0,04	0
Közepes jövedelmezőség	0	0,84	0,13	0,03
Magas jövedelmezőség	0	0,46	0,43	0,11

Az eredetileg magas jövedelmezőségű vállalatoknak csupán 11 %-os volt az esélyük arra, hogy az újraelosztás után ugyanebben a kategóriában maradnak; csaknem minden második az alacsony jövedelmezőségűek közé esett vissza. Ezzel szemben 10 veszteséges vállalat közül 9 feljebb került. Ez az "egalitárius" újraelosztásnak elég paradox formája: a nyereség ösztönző hatását tompítja a jövedelmezőség kiegyenlítésével.

Magyarországon minden évben megszűnik néhány állami vállalat. Vagy teljesen felszámolják őket vagy beolvasztják egy nagyobb vállalatba. A mi elemzésünk csakúgy, mint más tanulmányok, azt mutatták, hogy a megszűnés nincs kapcsolatban a jövedelmezőséggel. Nem a piac dönt a vállalat élete és halála felett, hanem a bürokrácia szelektál.¹⁶

A vállalat jövedelmezősége és növekedése közötti kapcsolat is figyelmet érdemel. A keresztmetszeti és dinamikus összehasonlítás kedvéért definiáltunk egy "beruházási aktivitás" mutatót: a reál tőkeberuházás osztva a tőkeállomány értékével. Vizsgálataink azt mutatják: a beruházási aktivitás szinte teljesen elszakad a vállalat jövedelmezőségétől. Sőt, a tartósan veszteséges, illetve igen alacsony jövedelmezőséget kimutató vállalatoknak jobb esélyük van beruházási hitelek (és korábban: ingyenes beruházási támogatások) megszerzésére, mint a jól jövedelmező vállalatoknak. S ha már a beruházás lezajlott, nyomában rendszerint nem nő, hanem kifejezetten csökken a jövedelmezőség; azaz nincsen biztosítva a beruházás hatékony megtérülése.¹⁷

A magyar vállalatok jövedelmeinek költségvetési újraelosztását tovább kutatjuk. Az eredmények mindezekig alátámasztják azt a megfigyelést, hogy a decentralizációs intézkedések ellenére az állami vállalatok költségvetési korlátja még mindig elég puha, és pénzügyi függésük az államtól nagyon erős maradt.

Jugoszláviában a termelés nagy többségét társadalmi tulajdonban lévő vállalatok állítják elő. (Mint hogy a vállalat felső vezetőit a munkások választják és nem állami szervek nevezik ki, a nem-magán tulajdonnak ezt a formáját nem tekinthetjük "állami tulajdonnak".) Jugoszláv terminológiával a gazdasági egységeket a "társult Munka Alapszervezeti"-nek (TMASZ) nevezik; a nagyobb vállalatok több TMASZ-ból is állhatnak.

A 2. tábla azt mutatja, hogy sok gazdasági egység veszteséges.

2. táblázat

VESZTESÉG ÉS REHABILITÁCIÓ JUGOSZLÁVIÁBAN 1980-1981-BEN

	TMASZ-ok száma	Az érintett munkások száma (ezer fő)
Összesen (1981. év végén)	13667	4848
1980. évi pü-i jelentésben veszteséges egységek	1303	277
Rehabilitáció folyamatban	178	51
Csődeljárás alatt álló egységek	20	2

Forrás: Knight (1984), 5. és 8. oldal

Az igen nehéz pénzügyi helyzetben lévő egységek nagy többsége túléli a válságot. A "rehabilitáció" a külső segítség sokfajta formáját jelenti: részben *hiteleket*, részben vissza nem térítendő *támogatásokat*. A pénzügyi források nagy választéka áll a veszteséges egység rendelkezésére; bankok (amelyek maguk is a TMASZ-ok ellenőrzése alatt állnak), helyi, területi és össz-szövetségi szervek vesznek részt a vállalatok kiségitésének folyamatában.

A likviditási gondok "megoldásának" figyelemre méltó módja a *vállalatközi hitel*, amit a bankrendszeren kívül nyújtanak egymásnak. A hetvenes évek végén a vállalatközi követelések növekedési üteme az inflációénak kétszerese volt [Lásd Knight (1984)] A vállalatközi hitelt gyakran ráerőszakolják a szállítóra: a vásárló vállalat nem fizet, hanem váltót bocsát ki. A likviditási problémákat az egyik vállalat továbbadja a másiknak és a tovagyűrűző hatás miatt *általános likviditási válság* alakul ki.¹⁸

A helyzetet jól jellemzi két jugoszláv forrásból származó idézet. *"Jugoszláviában mindenki rendelhet árukat, beruházhat, kereskedhet, illetve fogyaszthat anélkül, hogy fizetne érte. A bűnösöket nem büntették azzal, hogy a csődeljárás révén megfosztották volna őket a társadalmi tulajdon működtetésének jogától."* Az idézet az egyik vezető jugoszláv lapból, az *Ekonomika Politika*-ból származik, 1969-ből.¹⁹ Ahogyan a 2. tábla mutatja, azóta nem sokat változott a helyzet. *A Bajt*, a jól ismert jugoszláv közgazdász írta: *"A kötelezettségeket a megtartásuk szándéka nélkül vállalják; a megszegésükért járó szankciók enyhék vagy egyáltalán nem is léteznek, s ez lehetővé teszi, hogy a fizetés nélküli tranzakciók ellenőrzés nélkül növekedjenek"*.²⁰

Az elemzők egybehangzó véleményéből és az előbb idézett tényekből következik, hogy a társadalmi tulajdonban lévő jugoszláv gazdasági egység az elég puha költségvetési korlát minden jegyével rendelkezik.

Ami Kínát illeti, az állami vállalatok költségvetési korlátjának keménységét tükröző statisztikai adatok még nem állnak rendelkezésre. Az elemzőnek a nyereséget és az adózást szabályozó kormányhatározatok tanulmányozására, továbbá a kínai napi- és szaksajtóban megjelent, az egyes ágazatok, illetve területek tapasztalatait leíró beszámolókra kell támaszkodnia. Először 1978-ban vezették be a nyereség visszatartásának" rendszerét. (Korábban a vállalat egész nyereségét be kellett szolgáltatni az állami költségvetésnek, míg a reform meg nem engedte, hogy a nyereség egy része a vállalatoknál maradjon. Később, az 1980-as évek elejére egyfajta "nyereség-szerződési rendszer" fejlődött ki. Ez a tulajdonos (azaz a helyi, illetve központi kormány) és a vállalat közötti tárgyaláson alapuló megegyezés az államnak kötelezően befizetendő nyereségről. A "beszolgáltatandó nyereség" fölötti rész a vállalatnál maradhat. *"A nyereségről folyó alku az ipari hierarchia egyik*

legfontosabb tevékenységévé vált, felváltotta a tervfeladatokról folyó alkut" írta Naughton (1985, 288. oldal). A legutóbbi fejleményt így nevezik: adó fizetése profit "beszolgáltatása" helyett. Ez a korábbi kialakított nyereségelvonást hivatott helyettesíteni. Különböző adók vannak; az egyiket "alkalmazkodási adó"-nak nevezik és kifejezetten az a célja, hogy a különböző - kedvezőtlenebb, illetve kedvezőbb költséggel működő - vállalatok terhei közötti különbséget kiegyenlítse. Az alkalmazkodási adó éppen érvényes mértékét esetről esetre tárgyalások alapján határozzák meg. Idézünk a Kínai Társadalomtudományi Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete igazgatójának, Dong Fureng-nek egy 1985-ben elmondott előadásából (1985): "A vállalatra nem hárul kockázat a veszteségért; ha deficitessé válik, akkor a veszteség terhét áthárítja a társadalomra a pénzügyi támogatások (dotációk) révén. A költségvetési korlát puhasága miatt a nyereség nem válik a vállalat belső hajtóerejévé. . . A vállalatot felelőssé kell tenni saját nyereségéért és veszteségéért." És végül még egy idézet Naughton-tól (1985) a kínai állami vállalat helyzetének általános értékelésére: "Pillanatnyilag kétségtelen hogy a kínai vállalatoknak puha a költségvetési korlátjuk: a vállalatoknak számtalan lehetőségük van arra, hogy az elhibázott beruházási vagy termelési döntések következményei elől meneküljenek. A profit-szerződés rendszere gyakorlatban szemlélteti, mit is jelent a puha költségvetési korlát. A kínai közgazdászok ugyanezt a jelenséget írják le, amikor arról beszélnek, hogy a »vállalatok felelnek a profitjukért, de nem felelősek a veszteségeikért o. Jóllehet az »adó fizetése profit-beszolgáltatás helyett < elnevezésű rendszer hozhat némi változást ebbe a helyzetbe, nem valószínű, hogy a belátható jövőben alapvetően módosítaná a dolgokat (248. oldal)". Hasonló következtetésekre jutott Riskin (1985) és Wong (1985) is.

IV. A VEGYES GAZDASÁGOK JELLEGZETESSÉGEI

A szocialista gazdaságokban a költségvetési korlát szélsőségesen puha. Kisebb mértékben, és a rendszer jól körülhatárolható részeiben hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a vegyes gazdaságokban is.

Lehetetlen a költségvetési korlát puhaságának vagy keménységének mértékére vonatkozó határozott, általános kijelentést tenni a vegyes gazdaságokban. Az eltérések igen nagyok; nagy különbségek vannak egyes országok között és egy-egy országon belül is változhat a helyzet a hatalmon lévő pártok és irányzatok változásával. Nem tehetünk többet, mint hogy rendszeresen áttekintjük és osztályozzuk azokat a különböző szervezet-típusokat, amelyekben a puha költségvetési korlát szindróma fellelhető.

1. Sok vegyes gazdaságban vannak olyan nem-magán vállalatok, amelyeknek tulajdonosa a helyi vagy a központi kormányzat. Általában jogi szempontból nincsenek kiváltságos helyzetben, hanem olyan üzleti vállalkozásoknak tekintik őket, amelyeknek nyereséget kell hozniuk. Ennek ellenére sok közülük hosszabb időszakokban veszteséges és támogatásokkal vagy más "puhító" módszerekkel tartják őket életben.²² Vannak esetek, amelyekben az államosítás valódi indítéka az, hogy az állam (végső soron pedig az adófizető) fedezze a haldokló magánvállalatok állandó deficitjeit. Más esetekben az állami tulajdonban lévő vállalatok deficitje az állami árpolitika közvetlen következménye, mert az a vállalat által termelt bizonyos termékek és szolgáltatások árát mesterségesen alacsonyan tartja.

A közművek esetében, melyek monopol vagy majdnem-monopol helyzetben vannak bizonyos áruk és szolgáltatások piacán, elkerülhetetlen valamiféle adminisztratív árszabályozás. Elég általános, hogy az adminisztratív ár "puha", azaz

egyfajta "költség+profit" (cost-plus) árképzési elvet alkalmaznak. Az adminisztratív ár alkalmazkodik a költségekhez, bármi legyen is a költségnövekedés oka. Ez ismét jellegzetesen a puha költségvetési korláttal együttjáró jelenség.

2. Az (1) típushoz kapcsolódnak az állami beruházási programok. A befejezés után ezeket működtetheti állami szervezet, vagy működtetését átadhatják magánvállalatoknak. A ráfordításokat részben vagy egészen állami forrásból finanszírozzák. Elég gyakran történik a következő: először túlzottan optimista költség-becslések készülnek, s a költség-túllépéseket végül állami forrásokból fedezik. Ez a puha költségvetési korlát tiszta esete. A költségek ex ante alábecslését az eléggé bizonyos várakozás okozza, hogy ez egyfelől növelheti a javaslat elfogadásának esélyeit, másfelől pedig az állam majd fedezi a többletköltségeket.

3. A helyi, illetve a központi kormány sok országban hosszú időszakokra hajlandó rendszeresen segítséget nyújtani a máskülönbön pénzügyi nehézséggel küzdő magánvállalatoknak. Előfordul, hogy egyes nagyvállalatoknak vagy nagyvállalatokból álló egész ágazatoknak (acélipar, hajóépítés stb.) nyújtanak ilyen segítséget. Ismét más esetekben kisártermelőket (pl. farmereket) támogatnak.

Súlyos hibát követnénk el, ha a szocialista és nem-szocialista országok között ebben a tekintetben mutakozó hasonlóságokat túlértékelnénk. A Chrysler kihúzása a bajból még nem jelenti azt, hogy az Egyesült Államokban a magánkézben lévő nagyvállalatok költségvetési korlátja puha lenne. A Chryslernek gyorsan vissza kellett fizetnie a pénzügyi segítséget, és ezt *meg is tette*. A Chrysler esete kivétel volt, s az egész ország figyelemmel kísérte. Ezzel szemben Magyarországon a pénzügyi nehézségek miatti felszámolás a kivétel és a veszteséges vállalat kiegészítése a normális gyakorlat. Emlékeztetnünk kell az olvasót, hogy a költségvetési korlát akkor válik puhává, ha a döntéshozó nagy szubjektív valószínűséggel elvárhatja a külső segítséget. Sok modern vegyes gazdaságban *vannak* olyan területek, ahol ez a helyzet, de nem ez az általános a magánvállalatok nagy többsége számára.

4. A magántulajdonban lévő kereskedelmi bankok saját helyzetben vannak. A legtöbb országban különleges kormányzati szabályozás alatt állnak. A nagyközönség biztosítékot kap arra, hogy a kormány vagy más központi intézmények (rendszerint a központi bank) garantálják a betétek biztonságát. A 30-as évek nagy válságának megrázkódtatása óta a legtöbb országban nyíltabbá vált a magánbank-szektor támogatása. Ez a magánbankok költségvetési korlátjának puhulásához vezet: kevésbé gondolják meg, nyújtsanak-e kockázatosabb kölcsönöket, mert bizonyosak abban, hogy ki fogják őket húzni a bajból.

5. A közszolgáltatást nyújtó, nem-profitorientált intézményeknek (nonprofit institúciók) sok változata létezik. Egyesek önmagukban álló szervezeti egységek (pl. a magánegyetemek), mások hatalmas, többszintű szervezetek (pl. egy egész országra kiterjedő egészségügyi rendszer vagy nyugdíjalap, állami rádió stb.). Jogi helyzetük különbözik a kormányhivatalokétól, ugyanis nem részei az államnak. Ugyanakkor sokan közülük nem függetlenek a kormánytól: kivételezett helyzeteket, előjogokat biztosít számukra az állam, de esetleg bizonyos mértékű kormányellenőrzés alatt is állnak. Ami a mi szempontunkból még fontosabb, bizonyos mértékű pénzügyi támogatást is kapnak a kormányzattól. A nem-profitorientáltság szigorúan véve azt jelenti, hogy nem fogadhatnak el pénzt magánberuházóktól, s nem fizethetnek osztalékot ez után a beruházás után. Ezekről a megszorításokról eltekintve pénzügyileg önállóknak kell lenniök, kiadásait a tagok befizetéseiből, adományokból és a tőkéjük hozadékából kellene fedezniük. Sokszor kerülnek azonban nehéz helyzetbe és segítségért kell fordulniuk a kormányhoz. Esetenként már eleve úgy hozzák létre őket, hogy rendszeres bevételeiknek egy része kormányzati forrásból származik. Ez természetesen aláássa az autonómiájukat.

Ugyanakkor okozója a puha költségvetési korlát megszokott jelenségeinek is: a segítségért folytatott alkunak, a rossz hatékonyság illetve a költségátültetések eltűrésének, abban a reményben, hogy végül a deficitek állami forrásokból fedezni fogják.

Kiemelkedő fontosságú és - sok szempontból különleges - példa erre az egészségügy. Nemcsak az állami egészségügyi szolgáltatás mutathatja a puha költségvetési korlát szindróma szokásos jellegzetességeit, de ugyanezek a tünetek megjelenhetnek az önkéntes egészségügyi magánbiztosításon alapuló individualista jellegű egészségügyi rendszerben is. Az egészségügyi szolgáltató, az orvos vagy a klinika nem tanúsít óvatosságot a költésben, amikor a szolgáltatást nyújtja, mert bármekkora is a költség, páciense nem közvetlenül a saját zsebéből fizeti. A számlák személytelen intézményeknek nyújtják be, amely a költségnövekedést apró részletekben, szétosztva tudja továbbhárítani a biztosítottak nagy tömegére. Ez még inkább igaz akkor, ha a nagy bürokratikus egészségügyi és biztosítási intézmény nem magánvállalkozás, hanem valamiféle nem-profitorientált intézmény, amely az államhoz fordulhat pénzügyi segítségért.

6. A helyi kormányzat sok országban több-kevesebb pénzügyi autonómiával rendelkezik és pénzügyileg önellátónak kellene lennie, azaz a kiadásait az adókból és az egyéb bevételeiből kellene fedeznie. Ha a helyi kormányzat kiegészítő pénzeszközöket kap a magasabb szintű kormányzervektől, akkor előállhat a puha költségvetési korlát helyzete. A külső segítség az alktól függ. Amennyiben a helyi kormányzat költségvetése deficitessé válik, reménykedhet abban, hogy a magasabb szintű hatóság ki fogja segíteni. Elég jó esélye van arra, hogy még a gondatlan költekezés sem vezet pénzügyi katasztrófához.

7. Az előző bekezdésben a sokszintű állami szervezeteket területi szempontból vizsgáltuk. Némiképp hasonló helyzeteket figyelhetünk meg, ha a vizsgálatunk funkcionális, azaz a kormányzat azonos szintjén egymás mellett működő minisztériumokat vagy osztályokat figyeljük meg. A minisztériumtól, illetve osztálytól nem várják el, hogy önálló legyen, minthogy összes pénzügyi forrását a költségvetésből kapja. A költségvetés minisztériumok, illetve osztályok közötti elosztása politikai és bürokratikus szinten egyaránt bonyolult tárgyalási és alkufolyamat eredménye. A magas szintű hivatalnokoknak "küzdenniük" kell, hogy területük minél több pénzt kapjon. A puha költségvetési korlát szindróma egyes jellegzetességei ismét megjelennek. Miután a költségvetést már szétosztották, nincsen elegendő ösztönzés a megtakarításra, hiszen a fel nem használt alapok következménye a jövőbeni költségvetés megnyirbálása lehet. A jövőbeni manőverekhez egy kis túlköltés inkább még hasznos is, mert ezzel bizonyítható, hogy az előző időszakban kapott összeg nem volt elegendő. Minél nagyobb a minisztérium vagy osztály hatalma és presztízse, annál intenzívebb a puha költségvetési korlát szindróma. A költségek minimalizálására nincs elég erős motiváció. Az óriási költségátültetések soha nem vezetnek az adott program leállításához, mivel a pénzügyi forrásokat a növekvő költségekhez igazítják.²³

Miután áttekintettük azokat a szervezeteket, amelyek költségvetési korlátja kevésbé kemény vagy talán eléggé puha, néhány szót kell ejtenünk azokról az erőkről is, amelyek ezt a jelenséget létrehozzák.²⁴ Első megközelítésben tekintsük azoknak a szervezeteknek az érveit, amelyek külső segítséget kérnek és várnak. Az érvek választéka természetesen igen nagy, de próbáljuk meg megtalálni a legfontosabb közös részüket.

*A külső segítség érdekében egyik leggyakrabban felhozott érv a *munkahelyek megőrzése*. Olyan rendszerben, amelyben a vállalatok és a háztartások költségvetési korlátja tökéletesen kemény, minden alkalmazkodás - mind a ciklushoz való

makroszintű, mind pedig a strukturális mikroszintű alkalmazkodás - nagy elbocsátásokkal és a béreknek a munkaerőpiaci helyzetnek megfelelő, mindkét irányú mozgásával járna együtt. A vállalat megszűnése egyaránt baj a tulajdonosnak, a menedzsernek és a munkavállalóknak; a bezárás elkerülése érdekében próbálnak segítséget kapni az államtól. Gazdasági visszaesések idején az állami beavatkozás iránti igényt nagy tömegek támogatják. Fellendülés idején is vannak azonban haldokló ágazatok vagy vállalatok, amelyek dolgozói úgy érzik: nem tisztességes velük szemben, hogy kimaradnak a gazdasági növekedés jótéteményeiből.

* Egy másik meglehetősen gyakori érv a *hazai termelés védelmezése* a külföldi versenytől. Ez gyakran együtt jár a munkahelyek fenntartása melletti érveléssel. Nem minden protekcionista intézkedés következtében puhul fel a költségvetési korlát, de jó néhányan vannak ilyen következményei. Ebben a vonatkozásban a legfontosabb a pénzügyi támogatás azoknak a vállalatoknak vagy egész ágazatoknak, amelyek a magas hazai költségek miatt nem tudják felvenni a versenyt az alacsonyabb áron értékesítő külföldi vállalatokkal.

* A költségvetési korlát puhulása gyakran függ össze a *szegények, nyomorékok, betegek és öregek javára folytatott újraelosztási politikával*. Ez lehet a helyzet a legtöbb, 6-7. bekezdésben elemzett esetben. A nem-profitorientált (non-profit) intézményeket, a helyi kormányzatot és a központi kormány egyes ágazatait a tisztesség, a társadalmi igazságosság és a szolidaritás nevében megfogalmazott újraelosztási célok motiválhatják, amikor pótlólagos pénzügyi segítséget igényelnek.

* Az előzőekhez szorosan kapcsolódó, a költségvetési korlát puhítása érdekében felhozott fontos érv a *biztonság és stabilitás igénye*: az egyént és végső soron a társadalmat egészét meg kell védeni a fluktuációktól és a bizonytalanságtól. Már az előzőekben is használtuk, az *"állam, mint általános biztosítótintézet"* analógiát. A biztonság és stabilitás iránti vágy motiválja a piac által végrehajtott természetes szelekció kikapcsolását, a rosszul működő bankok és termelő vállalatok túlélésére nyújtott garanciát.

* Minden szerkezet - csaknem definíció szerint - bizonyos célokat szolgál. A pótlólagos külső segítségért való érvelésben gyakran hivatkoznak az adott cél *társadalmi fontosságára*. Ahogy már említettük, a szervezetek vezetői egységük túléléseért és terjeszkedéséért "harcolnak", s beosztottjaik ebben rendszerint támogatják őket. A küzdelemben a katonai vezetők az ország védelmének fontosságára, a rendőrség vezetői a közbiztonság fontosságára, az egészségügy vezetői az egészségügyi szolgáltatás fontosságára stb. fognak hivatkozni. Mindezek a kivánságok és igények természetesen helyénvalóak és elfogadhatóak. S mivel olyan célokat szolgálnak, amelyeknek nincs "piaci értékük", elkerülhetetlen, hogy egymáshoz viszonyított (relatív) értékelésüket *politikai folyamatban* határozzák meg.

Végső soron a puha költségvetési korlát jelenség két egymással szorosan összefüggő társadalmi-politikai tendencia közös eredménye. Az első a társadalom növekvő és gyakran túlzott igénye az állammal szemben, hogy olyan "pártfogóvá" váljék, aki felelős a jóléért, a növekedésért és a nemzetgazdaság érdekeiért, a második pedig a bürokratizálódás önmagát erősítő folyamata. A költségvetési korlát puhulása annak a jele, hogy egy sor alapvető kiválasztási és elosztási folyamatot nem hagynak a piacra, hanem a bürokráciák és politikai folyamatok veszik át, vagy erősen befolyásolják őket. Ez a tendencia a különböző országokban egyenlőtlen sebességgel halad előre, s néha vissza is fordul. Mindenesetre nincs olyan modern vegyes gazdaság, amelyben az állam paternalisztikus szerepe vagy a politikai folyamatok szerepe ne lenne sokkal erősebb, mint mondjuk fél évszázaddal ezelőtt.

Végül még egy megjegyzés a politikai és etikai következményekről. Biztosan lesznek olyan olvasók, akik szélsőségesen konzervatív következtetéseket vonnak le a

cikkben körvonalazott nézetekből. Ez igen távol áll a cikk szándékaitól, mert nem akarja azt a látszatot keltetni, mintha a kemény költségvetési korlát "jó", a puha költségvetési korlát pedig "rossz" lenne. A minden döntéshozó egység számára tökéletesen kemény költségvetési korláttal működő rendszer borzasztó kegyetlen. Az effajta rendszer szimbóluma az adósok börtöne, a fizetéseképtelen család árverésre kerülő otthona, a csődbe került vállalatoktól való tömeges elbocsátás stb. Minden változás, amely távolodik ezektől a brutális szélsőségektől, a költségvetési korlát puhulásának elemeit tartalmazza. Aligha tagadható, hogy a lakosság többsége minden országban el akart mozdulni ettől a szélsőségtől.

Ha politikai javaslatokat akarunk tenni, rendkívül alaposan, esetről esetre kell mérlegelnünk. Vannak esetek, amikor a döntés elég könnyű, mert a hatékonyság kedvéért fájdalmas emberi következmények nélkül (vagy csekély következményekkel) meg lehet keményíteni a költségvetési korlátot. A választás azonban sokszor igen nehéz. Lehetséges, hogy a költségvetési korlát keményítésének vagy puhításának kétfajta következménye - a hatékonyságra gyakorolt hatása és az emberi jólétre és szenvedésre gyakorolt hatása - között átváltási kapcsolat (trade-off) van. A költségvetési korlát keménysége a pénzügyi katasztrófától való félelmen alapul, a költségvetési korlát puhasága kiküszöböli ezt a félelmet. A kemény költségvetési korlát versenyhez vezet: a győztes nyer, a vesztesnek vége. A puha költségvetési korlát megkönnyíti a vesztesen. Ennek a cikknek nem az a célja, hogy "megoldja" az etikai dilemmákat. Általános megoldás nincs is; minden esetben elfogadható kompromisszumokat kell keresni. Azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a dilemma igen mély. A hatékonyság és a biztonság-solidaritás nagy mértékben ellentétes célok.

Jegyzetek

A cikk eredetileg angolul jelent meg a "Kyklos" c. svájci folyóirat 39. kötetének (1986) 1. számában, 3-30. oldal.

Az 1983-84-es tanévben a princetoni Institute of Advanced Study-ban, az 1984-85-ös tanévben pedig a Harvard Egyetemen dolgoztam: tanulmányom ennek az időszaknak a terméke. Felhasználok az alkalmat arra, hogy mindkét intézménynek köszönetet mondjak Kutatómunkám támogatásáért. A Pittsburgi Egyetem felkérésére ezt a tanulmányt adtam elő az 1985. évi 'Marion O'kellie McKay Emléklülés' keretében.

Az eredetileg angol nyelven íródott cikket Farkas Katalin fordította magyarra, ezen a helyen is köszönöm közreműködését.

1. Sokat merítettem a számos szemináriumon és konferencián elhangzott és a könyvem ismertetéseiben és bírálaiban leírt inspiráló megjegyzésekből. Különösen sokat köszönhetek. A. Bergson, Farkas K. S. Gomulka, A. O. Hirschman, A. Lsijonhufvud, Matits Á., D. N. McCloskey, F. Seaten, J. D. Sachs, Soós K. A., és J. W. Weibull gondolatainak.

2. Nem akarom az olvasót az eredeti (1980-as) és az itt kifejtett átdolgozott megfogalmazás különbségeinek részletekbe menő összehasonlításával untatni. A jelen cikk többek között a következő kérdésekkel kapcsolatban tér el a korábbi fogalmazásoktól: a keménység-puhaság fokozatai a hitel és az árak szerepe a korlát felpuhításában, a jelenség dinamikus és sztochasztikus interpretációja és a várakozások szerepe, a *Walras*-törvényre utaló megjegyzések, valamint a fogalomnak a vállalati körön túlmenő, más szervezetekre alkalmazott általánosítása. Elsősorban az eltérések, a korábbi gondolatok továbbérlelésének és pontosításának szándéka készítetik a szerzőt arra, hogy magyar nyelven is megjelentesse a cikket, noha annak jónéhány megállapítása nyilvánvalóan ismeretes már a magyar olvasó előtt. Mindenesetre hangsúlyozni szeretném: ahol a korábbi és a mostani megfogalmazás között eltérés mutatkozna, ott a jelen cikk tükrözi a témáról vallott mai felfogásomat.

3. Lásd Clower (1965) és Clower-Leijonhufvud (1981).
4. A paternalisztikus pénzügyi támogatások valószínűségi formában történt formalizálását lásd Kornai-Weibull (1983).
5. Ez az analógia A. O. Hirschman ötlete volt.
6. A kemény és puha költségvetési korlát fogalma akkor is használható, ha a maximalizálandó mennyiség nem a nyereség hanem például az értékesítés vagy a termelés. Továbbá alkalmazható akkor is, ha a vállalatot nemmaximalizáló elméleti szerkezetben írjuk le, hanem más modell segítségével (például a H. Simon-féle modellben) "megelégedésre törekvő" vállalatként.
7. A költségvetési korlát szigorúan definiált fogalma a mikroelméletben természetesen szintén metafóra a közgazdaságtan összes modellje is az. (Lásd McCloskey (1983) cikkét a közgazdaságtan retorikájáról.)
8. A vállalat általános érzékenységének mutatója lehet a különböző inputok iránti kereslet-rugalmasságok súlyozott átlaga; hasonlóképpen egy másik lehetséges mutató a különböző termékek kínálati rugalmasságainak súlyozott átlaga. Az effajta mutatók értéke nulla, ha az érzékenység teljesen hiányzik.
9. Leibeinstein (1966) terminológiájával élve ez az X-hatékonyság csökkenéséhez vezet.
10. Jackall (1983) úgy jellemezte a bürokratikus irányítás alatt álló menedzser viselkedését, hogy társadalmivá teszi a kockázatot és privatizálja a hasznot.
11. A magyar szakirodalom a beruházási források iránti csaknem kielégíthetetlen keresletet "beruházási éhség"-nek nevezi.
12. Hálás vagyok A. Leijonhufvud-nak, hogy erre - a Hicks monetáris plafonra vonatkozó elgondolásaival kapcsolatos - összefüggésre felhívta a figyelmemet.
13. A reformok általános leírásához és értékeléséhez lásd Antal (1980), Balassa (1983) Hare (1983) Hewett (1981), Kornai (1982) és Nyers-Tardos (1980) Magyarországra vonatkozó cikkeit Bergson (1981), Burkett (1983), Horvat (1976) és Tyson (1980) cikkeit Jugoszláviáról, és Perry-Wong (1985) kötetét Kínáról.
14. A tanulmány eredeti angol változata jóval részletesebben foglalkozik a költségvetési korlát puhaságának magyarországi jelenségeivel, mint a jelen magyar változat. Az angol nyelvű írás a megállapítások alátámasztását szolgáló tényanyagot Magyarországon már megjelent publikációkból vette át; ezek megismétlése itt most felesleges lenne. Ugyanakkor a magyar vonatkozású részt kiegészítettük néhány frissebb hivatkozással.
15. A kutatásról több tanulmányban számoltunk be; ezek közül kiemeljük a következőket: Kornai J.-Matits Á.Ferge A (1983) Kornai J.-Matits Á. (1983), Matits Á. (1984), Matits-Temesi-Várhegyi É. (1986) és Kornai J.-Matits Á. (1986).
16. Lásd a szerző és Matits Á. korábban említett tanulmányait továbbá Laki M. (1983), (1985) cikkeit, valamint Lamberger G.-Matolcsy Gy.-Szalai E.-Voszka É. (1986) tanulmányát.
17. Lásd a szerző és Matits Á. korábban említett tanulmányait, továbbá Várhegyi É. (1986) tanulmányát, amely ugyanennek a vizsgálatnak a keretében készült.
18. Lásd Tyson (1977).
19. Idézi Havrylyshyn (1984).
20. Bajt (1971), idézi Soós (1984).
21. Tyson (1983) például a vállalati költségvetési korlát továbbra is fennmaradó puhaságára hivatkozik, ami csökkentette a vállalatok érzékenységét a változó pénzügyi feltételekre. P. Knight (1984) azt figyelmeztet, hogy a bankok, vállalatok és a társadalmi-politikai közösségek összefonódó rendszere nagyon puha költségvetési korlátot hozott létre. Hasonló állításokat találhatunk Burkett-nél (1984) és Havrylyshyn-nél (1984).
22. Az állami vállalatok cél-meghatározásának folyamatát és teljesítményeit elemzi Aharoni (1984) és Borcherding, Pommerehne és Schneider (1982).
23. Sok kormány költségvetése mutat hasonlóságot a puha költségvetési korlát szindrómával: a növekvő deficitet állandón növekedő hitelekkel fedezik. Ez a helyzet gyakran a vállalati puha költségvetési korlát következményeihez hasonló következményekkel jár: a pénzköltés kevésbé óvatos, hiszen a kormány nem mehet csődbe. Úgy érzem azonban, hogy ha ezt a jelenséget felvennénk az (1)-(7) alatt felsoroltak közé, akkor túlságosan kitágítanánk a puha költségvetési korlát fogalmát. Az I. részben adott meghatározás lényeges eleme az, hogy a puha költségvetési korlát a paternalisztikus pártfogó és patronált szervezet közötti társadalmi viszonyt tükröz. A meghatározásnak ez az eleme nem alkalmazható a kormány költségvetésére anélkül, hogy ne kellene mesterségesen újraértelmezni.

24. A IV. részben vegyes gazdaságokban tett megfigyeléseket elemzünk. A legtöbb ilyen helyzet megfigyelhető a szocialista gazdaságokban is. A III. részben csak a nem-magántulajdorsban lévő vállalatok puha költségvetési korlátját, azaz a fenti felsorolás (2) kategóriáját elemeztük. Ebben a cikkben nincs mód arra, hogy a szocialista országokra vonatkoztatva újra végigmenjünk a (1)-(7) kategóriákon is.
25. Lásd Crozier-Huntington-Watanuki (1975).

A tanulmányban hivatkozott művek

- Aharoni Y.: Performance Evaluation of State-Owned Enterprises, Management Science, November (1981) 1340-1347.
- Antal L.: Fejlődés kitérővel - A magyar gazdasági mechanizmus a hetvenes években, Gazdaság, 1980, 3. sz., 15., 28-56.
- Bajt, A.: Ekonomisti, Koreni Inflacije, Ekonomska Politika, December 5 (1971).
- Balassa B. Reforming the New Economic Mechanism in Hungary. Journal of Comparative Economics, September, (1983), 1, 253-276.
- Bergson, A.: Entrepreneurship under Labour Participation: The Yugoslav Case. in: J. Ronen (ed.), Entrepreneurship, Lexington: Lexington Books, 1982.
- Borcherding, T. E.-Pommerehne, W. W.-Schneider, F.: Comparing the Efficiency of Private and Public Production: The Evidence from Five Countries, Zeitschrift für Nationalökonomie, SudAlementum 2 (1982), 127-156.
- Brus, W.: Ogolne problémy funkcionowaníá Gospodarski socialistycznej, Varsó: PWN, 1961. Angol kiadás: The market in a socialist economy, London: Routledge-Kegan Paul, 1972.
- Burkett, J. P.: The effects of economic reform in Yugoslavia, Berkeley: Institute of International Studies, University of California, 1983.
- Burkett, J. P.: Stabilization measures in Yugoslavia: An assessment of the proposals of Yugoslavia's commission for problems of economic stabilization, Kézirat, Kingston: University of Rhode Island, 1984.
- Clower R. W.: The Keynesian Counter-Revolution: A Theoretical Appraisal, in: F. Hahn és F. Brechling (eds.), The theory of interest rates, London: Macmillan, 1965.
- Crower, R. W.-Due, J. F.: Microeconomics, Homewood: Irwin, 1972.
- Clower, R. W.: Leijonhufvud, A.: Say's Principle What It Means and Doesn't Mean, in: A. Leijonhufvud, Information and coordination, New York/Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Crosier M. J.-Huntington, S. P.-Watanuki J.: The crisis of democracy. New York: New York University Press 1975. Dong Fureng: Questions on Increasing the Vitality of Enterprises under the System of Ownership by the Whole People, kézirat. Chinese Academy of Social Science. Beijing. 1985.
- Falubíró V., Szabályozás és vállalati magatartás 1968-tól napjainkig, Gazdaság, 1983, 3. sz. 16, 31-49. Grossman, G.: Gold and the Sword: Money in the Soviet Command Economy, in: H. Rosowsky (ed.), Industrialization in two systems, New York: Wiley, 1965.
- Hare, P. G.: , The Beginnings of Institutional Reform in Hungary, Soviet Studies, July (1983), 35, 313-330. Havrylyshyn, P.: Yugoslav trade liberalisation: An economic background. Kézirat. Washington, DC: George Washington University, 1984.
- Hewett, E. A.: The Hungarian Economy: Lessons of the 1970's and Prospects for the 1980's, in: East European Economic Assessment, Part 1, Country Studies, 1980. A

compendium of Papers Submitted to the Joint Economic Committee Congress of the United States, Washington, DC: USGPO, 1981.

Hicks Sir J.: "Are there Economic Cycles, in: Money, interest and wages: Collected essays on economic theory, Vol. II, Oxford: Blackwell, 1983.

Komat, J.: A Költségvetési korlát puhaságáról - vállalati adatok alapján, *Gazdaság* 1983, 3. sz., 16, 3-30. Kornai, J.-Matits, Á. Adók és támogatások: Az állami vállalatok nyereségének újraelosztása. Kutatási Zárótanulmány. Budapest: Ipari Minisztérium, 198b.

Kornai, J. and Weibull J. W.: "Paternalizmus vevők piaca eladók piaca *Sigma*, 1983. 3. sz 16, 169-184.

Krues, G.: The Political Economy of the Rent-Seeking Society, *American Economic Review*, March (1974) 291-303.

Laki, M. Vállalatok megszűnése és összevonása, Budapest: KJK, 1983.

Laki M. "A gazdaságirányítás és a vállalati válság *Külgazdaság*, 1985. 5. sz., 29, 41-59.

Lamberger, G.-Matolcsy, Gy.-Szalai E.-Voszka É. Vállalatmegszűnés. Hét eset a nyolqyanas évekből: tapasztalatok és következtetecsek. Kézirat. Budapest: Pénzügykutatási Intézet 1986.

Leibenstein, H.: Allocative Efficiency vs. X-Efficiency, *American Economic Review*, June (1966) 21, 392-41 5.

Matits, Á. A redisztribúció szerepe az állami vállalatok jövedelmezőségének alakulásában. Második beszámoló. Budapest: Ipari Minisztérium, 1984.

Matits. Á.-Temesi, J.: A beruházások és a vállalati jövedelmezőség. *Tervgazdasági Fórum*, 1986í3. sz McCloskey, D. N. The Rhetoriq of Economics, *Journal of Economic Literature*, June (1983), 21, 481-517. Naughton B.: False Starts and Second Wind: Financial Reforms in China's Industrial System, in: E. J. Perry: The political economy of reform in post-Mao China, Cambridge MA: Harvard University Press,

Nyers, R: Tardos, M.: Vállalatok a gazdasági reform előtt és után, *Valóság*, 1981, 3. sz., 24, 9-19.

Perry, P. (eds.): The political economy of reform in post-Mao China, Cambridge, Harvard University

Riskin. C.: Political economy of Chinese development since 1949. Kézirat. New York: Columbia, 1985.

Soós K. A.: A reformok utáni magyar és jugoszláv gazdasági mechanizmus, *Társadalankutatás*, 1984. április.

Schumpeter J. A.: *Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung*, 1911 , The theory of economic deveolment, Cambridge: Harvard University Press, 1934.

Tyson L. D.: Liqmdity Crises in the Yugoslav Economy: An Alternative to Bankruptcy ? *Soviet Studies*, April (1 977) 29, 284-295.

Tyson, L. D. The Yugoslav economic system and its performance in the 1970s, Berkeley: Institute of International Studies, University of Calilornia 1980.

Tyson, L. D. Investment Allocation: A Comparison of the Reform Experiences of Hungary and Yugoslavia, *Journal of Comparative Economics*, September (1983), 7, 288-303.

Várhegyi É. A hitelrendszer hatása a vállalati költségvetési korlátra. 7. résztanulmány. Budapest: Ipari Minisztérium, 1986.

Wong C.: The economics of shortage and the problems of Industrial reform in Post-Mao China, Kézirat, Berkeley: University of California, 1985.

A KLASSZIKUS RENDSZER KOHERENCIÁJA

A KLASSZIKUS RENDSZER részletes leírásának végére értünk. Az elemzés alapot ad néhány összefoglaló következtetés levonására. A jelen fejezet hivatása kiemelni a klasszikus rendszer alkotóelemei és részfolyamatainak szabályosságai közötti fő összefüggéseket.

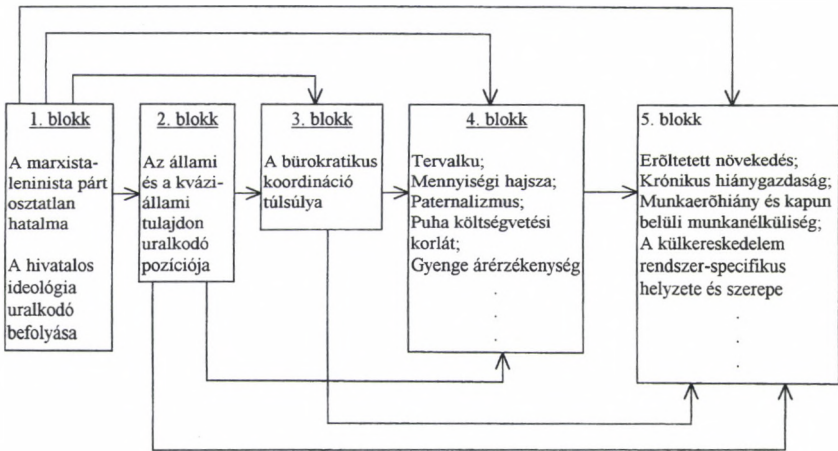
Az elmélet szót sokféle módon értelmezik mind a tudományfilozófiának, mind a tudományok gyakorló művelőinek különböző iskolái. Ahhoz az értelmezéshez csatlakozom, amely szerint egy gondolatépítmény akkor tekinthető elméletnek, ha megvilágítja és megmagyarázza egy létező és megfigyelhető tartós jelenségcsoport fő összefüggéseit. Ebben az értelmezésben a fejezet feladata körvonalazni néhány általános megállapítást a klasszikus szocialista rendszer pozitív elméletének tárgykörében.

Ehhez a feladathoz mindjárt hozzá kell tenni: a fejtegetés nem lép fel azzal az igénnyel, hogy univerzális és átfogó elméletet adjon, amely egyszeriben mindent megmagyaráz, ami csak megvilágításra szorul a klasszikus rendszerben. Jól összefér más, komplementer elméleti megközelítésekkel, amelyek ugyancsak hasznos szerepet tölthetnek be a bonyolult jelenségcsoport más oldalainak megmagyarázásában. Bízom azonban abban, hogy az a gondolati építmény, amelyet a 3.-14. fejezetek anyagára támaszkodva a jelen fejezet vázol fel, használhatónak fog bizonyulni néhány lényeges összefüggés tanulmányozásában.

1 A KAUZALITÁS FŐ IRÁNYA

A klasszikus rendszerről elmondottak gondolatmenete azt sugallja, hogy noha a különböző jelenségek között sokirányú kölcsönhatás van, létezik az oksági kapcsolatoknak egy jól érzékelhető fő láncolata. : A kauzalitás fő irányát sematikus formában a 15.1 ábra szemlélteti. Az ábra szándékosan eltekint mindennemű, a valóságban létező visszahatás jelzésétől, mert éppen a fő irányt akarja kidomborítani. A klasszikus szocialista rendszer magyarázatának kulcsa a politikai struktúra megértése. A kiindulópont: az uralmon lévő párt osztatlan politikai hatalma, a párt és az állam összefonódása, bármely. a párt politikájától eltérő vagy azzal szemben álló erő elnyomása. A klasszikus rendszer, lényeges jegyeit tekintve, egypártrendszer (még akkor is, ha egyik-másik szocialista országban névlegesen léteznek és egy koalícióban formálisan részt vesznek más pártok is).

A KAUZALITÁS FŐ IRÁNYA

Megjegyzés: Az ábra balról jobbra haladva mutatja be a kauzalitás fő irányát. A nyilak azt szemléltetik, hogy egy-egy jelenségcsoportra nemcsak a megelőző (azaz csupán egy réteggel mélyebben fekvő) jelenségcsoport hat, hanem valamennyi mélyebb tényező is közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorol. Például az utolsó blokkban feltüntetett egyik jelenségcsoportot, a krónikus hiány kialakulását és újratermelődését nemcsak olyasféle jelenségek magyarázzák, mint a puha költségvetési korlát vagy a gyenge érzékenység, hanem a magyarázó tényezők között közvetlenül is szerepel az állami tulajdon és a bürokratikus koordináció túlsúlya.

A jobboldalt szereplő két blokk alján látható három pont arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy a blokkok nem tartalmaznak teljes felsorolást, csak példákat. A könyv számos más olyan jelenséget is tárgyal, amely ebben a logikai sémában ugyanezekbe a blokkokba sorolható.

Nem minden egypártrendszer vezet klasszikus szocialista rendszer kialakulásához. Elengedhetetlen, hogy a hatalom monopóliumát gyakorló pártot áthassa a szocialista rendszer hivatalos ideológiája. A bevett szóhasználat szerint beszélhetünk „marxista-leninista pátról”, de a 4. fejezetben bemutatott hivatalos ideológia csak részben fedi Marx és Lenin eszméit; sokat (de nem mindent) vett át tőlük, és sok mindent hozzá is adott gondolataikhoz.

A meghatározott ideológiától áthatott kommunista párt osztatlan uralma jelenti azt az első számú tényezőt, amely létrehozza a többi rendszerspecifikus jelenséget. Emlékeztetünk a 4. fejezet végén mondottakra: a párt szervezeti léte és ideológiája csak az elméleti elemzés síkján választható el. Egységet alkotnak, mint a test és a lélek. Ezért a 15.1 ábra bal oldalán ezek képezik az 1. blokkot, a kauzális láncolat első láncszemét.

A klasszikus rendszerben vagy túlsúlyban van az állami tulajdon (beleértve a kvázi állami szövetkezeti tulajdont is), vagy legalábbis állami tulajdonban vannak a gazdaság kulcspozíciói, stratégiai magaslatai. Ábránk ezt a jelenséget tekinti a kauzális láncolat második tényezőjének (2. blokk).

A tulajdon szerepének második helyre sorolása vitatott álláspont. Van, aki ezt egyenrangúnak minősíti a politikai struktúrával, és létezik olyan nézet is, miszerint éppen az állami tulajdon túlsúlya a szocialista gazdaság legfőbb ismérve.¹ A kérdés nem tisztán spekulatív jellegű, hanem elemezhető a történelmi tapasztalat alapján. Ha egy gazdaságilag elmaradott országban, mint például Kínában vagy Vietnámban folytatlan hatalomhoz jut a kommunista párt, akkor előbb-utóbb megkezdí és szívósan folytatja az államosítás politikáját. A társadalmi-gazdasági körülményektől, a szervezés nehézségeitől, a párt türelmétől vagy türelmetlenségétől függ, milyen gyorsan halad ebben előre, hányszor torpan meg, és kezdí újra. Van ország, amelyben igen gyorsan még a borbélyüzleteket és a falusi vegyeskereskedést is államosítják, másutt egy ideig együtt élnek a burzsoáziával. De minden ilyesfajta türelmet és együttélést ideiglenesnek tartanak a hatalmon lévők, és alig várják, hogy az államosítás előrehaladjon. Ha már a bankokat, az ipart, a közlekedést államosították, akkor előbb-utóbb hozzálátnak a mezőgazdasági magántulajdon felszámolásához. A párt uralomra kerülése előtt is nyíltan hirdette az államosítás politikáját; nem tesz mást, mint hogy politikai programját végrehajtja.

Nem a tulajdonforma - az állami tulajdon - alakítja ki maga fölé a klasszikus szocializmus politikai struktúráját. Megfordítva: adatván egy politikai struktúra, az létrehozza az általa kívánatosnak tartott tulajdonformát. Noha itt az ideológiának kitüntetett társadalomformáló szerepe van, nem csak ez magyarázza ezt a hatásirányt. A hatalom oszlatlansága és az ezzel együtt járó totalitarizmus nem fér össze azzal az autonómiával, amit a magántulajdon jelent. Ez a fajta uralom az egyén szuverenitásának nagyfokú korlátozását igényli. A teljes alávetettség annál tökéletesebben valósul meg, minél messzebbre jut a magántulajdon felszámolása.

Az eddig tárgyalt három jelenségcsoport: a klasszikus szocialista rendszerre jellemző politikai struktúra és ideológia, valamint tulajdonforma együttesen megmagyarázza az ábra következő, 3. blokkját, a koordinációs mechanizmusok rendszerspecifikus konstellációját. Ebben a bürokratikus koordinációnak jut a főszerep, minden más mechanizmus legfeljebb kisegítő funkciót lát el vagy elsorvad. A könyv gondolatmenetének ez az egyik sarkköve. A rendszer tulajdonságai nem vezethetők le abból, hogy ez nem piacgazdaság, még kevésbé abból, hogy irracionálisak az árak stb. Ha már adva van a politikai struktúra, a hivatalos ideológia és az állami tulajdon uralkodó szerepe, akkor ez megszúli a bürokratikus szabályozás mechanizmusának dominanciáját.

A bürokratikus koordináció konkrét formái változnak országról országra, korszakról korszakra. Hol ennek, hol amannak a tervmutatószámoknak a teljesítését jutalmazják, hol összevonják, hol széttagolják a minisztériumokat, s az apparátus tisztviselői és a hivatalos közigazdászok élénken vitatják egyik vagy másik forma előnyeit-hátrányait. De bizonyos lényegi tényezők mindvégig változatlanok maradnak: a szabad vállalkozás, az autonóm piaci aktorok és a köztük folyó verseny kiiktatása, a döntés és az információ központosítása, a hierarchikus függés, a vertikális kapcsolatok túlsúlya a horizontális kapcsolatok felett.

Ezzel elértünk a táblázat következő, 4. blokkjához. Idetartozik a klasszikus rendszer szereplőinek érdekeltsége és motivációja, s ebből eredően magatartásuk és a köztük fennálló viszonyok fő vonásai. A teljesség igénye nélkül, csak címszavakban emlékeztetünk néhány, ide sorolható jelenségre: a tervalku, a mennyiségi hajsza, a

főlérendeltek paternalisztikus magatartása, a puha költségvetési korlát, a gyenge árérzékenység és így tovább. Bármelyikről legyen is szó ezek közül, mindegyik külön-külön is megmagyarázható a mélyebben fekvő tényezőkkel, a hatalom jellegével, a hivatalos ideológiával, az állami tulajdon és a bürokratikus koordináció túlsúlyával.

A soron következő 5. blokkban sorolunk fel néhány jellegzetes, tartós gazdasági jelenséget. Az ábrán csak a legfontosabbak láthatók: az erőltetett növekedés, a munkaerőhiány és a kapun belüli munkanélküliség, a krónikus hiánygazdaság, valamint a külkereskedelem rendszerspecifikus szerepe. E jelenségek fő vonásai levezethetők a fenti logika szerint mélyebbnek minősített magyarázó tényezőkől. Nem azért alakul ki óriási és mindenható bürokrácia, mert hiány van; nem azért feszítettek a tervek, mert erőltetni akarják a növekedést; nem azért van importengedélyezés, mert importéhség mutatkozik és így tovább. Noha ilyen visszahatás is létezik (s ezzel részletesen foglalkozunk majd a következő alfejezetben), a kauzalitás fő iránya ellentétes: azért alakultak ki az említett jelenségek, mert érvényre jutott egy meghatározott politikai struktúra és ideológia, ennek nyomán meghatározott tulajdonformák alakultak ki, s ez elyezett a bürokratikus koordináció túlsúlyához és a szereplők jellegzetes viselkedési mintáihoz.

E gondolatmenet egyes elemei nagyobb nehézség nélkül elfogadhatóak annak a kutatónak a számára, aki a marxista politikai gazdaságtan és filozófia emlőin nevelkedett, más elemek viszont élesen eltérnek a mélyen beléje rögződött eszméktől. Ismerős számára az a gondolkodásmód, amely megkísérli a „mélyebb” és a „felszínesebb” jelenségek közötti rangsorolást, továbbá az, amely a kölcsönhatások szövevényén belül szeretné megtalálni a fő hatásirányokat.³ Ismerős és elfogadható számára az a megközelítés, amely egy társadalmi csoport magatartását érdekeltségéből és társadalmi helyzetéből kívánja megmagyarázni, s nem elégszik meg azzal, hogy utal az egyén adott preferenciáira. Az is rokon a marxista tradícióval, hogy a logikai elemzés (mi a kauzalitás fő iránya?) összekapcsolódik a történeti megközelítéssel (mi volt a lényeges események jellegzetes időbeni sorrendje?).

Ugyanez a marxista politikai gazdaságtanon nevelkedett közgazdász meghökkenhet attól, hogy az itt leírt gondolatmenet nem fér bele az „alap és felépítmény” viszonyát tárgyaló szokványos sémába. Bárhogy értelmezzük is az „alap” fogalmát, semmiképpen sem mondható el, hogy az alap határozta meg a saját felépítményét. A történelmi kiindulópont, amint azt a 2. fejezet jelezte, szinte kivétel nélkül egy szegény és elmaradott ország. Még kevés a nagyüzem, alacsony szintű a termelés és a tőke koncentrációja. Szó sincs arról, hogy a kapitalista termelési viszonyok immár akadályoznák a termelő erők fejlődését, és csak e viszonyok lerombolása engedne utat a fejlődésüknek. Szó sincs arról, hogy csak el kellene kergetni a kapitalistákat, és a jól szervezett koncentrált, központi tervezésre megérett termelés készen simulna a szocialista tervezők kezei közé. Ezek az országok még abban a stádiumban vannak, amelyről Marx és Engels a Kommunista kiáltványban írtak, s amelyben a kapitalizmus még szerintük is óriási lendülettel vihetné előre a termelőerők fejlődését.

A klasszikus szocializmus kialakulásának történelmi menete egészen más, mint a marxista történelemfilozófiai kézikönyvekben bemutatott séma. A forradalom szétrombolja a régi felépítményt és művi úton teremt egy újat, vagy pontosabban: létrehozza az új felépítmény magyát, amely később szinte már magától burjánzik tovább. Az új felépítmény maga alá gyűri a tőle idegen alapot, és teljesen újraszervezi azt. Államosítanak és kollektivizálnak; sorra felszámolják a

magántulajdont, és mind szűkebb térre szorítják a piacot. Létrejön, majd utána egyre terebélyesedik a gazdasági szabályozás bürokratikus apparátusa. S miközben ez a folyamat végbemegy, vagyis miközben a tulajdonviszonyok, a koordinációs mechanizmus és a gazdasági folyamatok az új rend keretében átalakulnak, e változások állandóan visszahatnak a politikai formákra, és magukkal vonják az ideológia átalakulását is.

2 A RENDSZER ELEMEI KÖZÖTTI AFFINITÁS

Már az előbbi alfejezetben, a kauzalitás fő irányának tárgyalása során is ismételt utalás történt arra, hogy az okozat visszahat az okra; számos interakció érvényesül a rendszer elemei között. A korábbi fejezetek sok példát hoztak erre, itt csupán szemléltetésül idézünk fel néhányat.

Ha az állami tulajdon és a puha költségvetési korlát megszülte a beruházási éhséget, az importéhséget, a halmozási tendenciát és a bérek felhajtásának tendenciáját, akkor szükségessé válik a beruházási és importengedélyek, anyagkeretek, jegyrendszerek és kiutalások, beralapok adminisztratív eszközeinek alkalmazása. Ha pedig ilyen eszközöket alkalmaznak, akkor már nem elégséges dicsérrel és jutalmazással ösztönözni, hanem büntetéssel is biztosítani kell a gazdálkodási fegyelem betartását, szigorúan fel kell lépni a „spekulánsok” és a „bércsalók” ellen. Mindez hatást gyakorol a politikai légkörre és a hivatalos ideológiára. (A 4. és az 5. blokk visszahatása a 3. és az 1. blokkra.)

Az állami szektor béreinek bürokratikus szabályozása, amely még munkaerőhiány mellett is szembeeszi a béryomással, nem fér össze az állami szektoron kívül, a szabad piacon Szerzett magasabb jövedelmekkel. Más tényezők mellett ez is abba az irányba hat, hogy minél inkább visszaszorítsák a magánszektor. (A 3., a 4. és az 5. blokk visszahatása a 2. blokkra.)

Ha a gazdaság rátért az erőltetett növekedés útjára, akkor a hivatalos ideológiába be kell épülniük azoknak a gondolatoknak, amelyek igazolják e növekedéstípus szükségességét és előnyeit. (Az 5. blokk visszahatása az 1. blokkra.)

Ha a krónikus belföldi eladók piaca és számos más tényező miatt nem érvényesül a termelés irányítóinak erős belső érdekeltisége a kemény valutájú külföldi piacok megszerzésére, ki kell építeni azt a gépezetet és érdekeltiségi rendszert, amely mégis rákényszeríti a termelőket, hogy kapitalista export céljaira termeljenek. (Az 5. blokk visszahatása a 3. blokkra.)

A klasszikus rendszer megszilárdulásával párhuzamosan fejlődik ki elemeinek koherenciája. A különböző magatartásformák, konyenciók, normák egymáshoz csiszolódnak. E jelenségek között, vegytani analógiát használva, affinitás érvényesül: vonzódnak egymáshoz, igénylik egymást. A monolitikus hatalmi struktúra, a megmerevült ideológiai doktrínák, a szinte egyeduralgó állami tulajdon, a direkt bürokratikus szabályozás, az erőltetett növekedés, a hiány, a világ nagy részétől való bizalmatlan elzárkózás (hogy csak a legfontosabb jelenségcsoportokat említsük) összetartoznak, egyik a másikat erősíti. Nem elkülönült részek laza halmazával van dolgunk, hanem a részek együttese szerves egészet alkot. Ennyiben is jogosult rendszernek tekintni ezt a formációt.

Sajátos fajta „természeti szelekció” érvényesül: azok az új intézmények, rendszabályok, szokások, erkölcsi és jogi normák, amelyek jól összeegyeztethetőek a rendszer természetével, fentmaradnak és megrögződnek, míg azok, amelyek idegenek tőle kiszorulnak.⁴ Csak egyetlen példát említünk. Senki sem tervezte meg előre, az első szocialista rendszer létrejötte előtt azt, hogy szigorúan központosítani kell a

személyzeti ügyeket, azaz a kinevezéseket, áthelyezéseket, elbocsátásokat. A szocializmus semmiféle előzetes tervrajzában nem vázolták fel azt az elgondolást, hogy olyan hierarchikus apparátust kell erre a célra kiépíteni, amelyben a személyi döntések minden egységben, minden szinten egyidejűleg függnék a párt illetékes szervétől, az emberek politikai attitűdjét szemmel tartó rendőri intézményektől, a felettes személyzeti ügyintézőtől és a szóban forgó terület hivatalos állami, gazdasági vagy tömegszervezeti vezetőjétől. Ez a nagy hatalmú intézmény - s ezzel együtt a karrieres szabályozásának meghatározott formái - ismételt átszervezésekkel kísérletezve, tapogatódzva, lépésről lépésre alakult ki. A rendszer állandó részévé vált Először a Szovjetunióban, majd többé-kevésbé hasonló formában kialakult minden szocialista országban. A végeredmény: nincsen még egy olyan társadalmi rendszer, amelyben az egyéni karrieres alakítását ennyire szorosan kézben tartaná egyetlen egységes, központilag irányított személyzeti apparátus. Példa ez arra, hogy a rendszeren belül szervesen nőnek ki meghatározott formák, intézmények.

Eros hajlam mutatkozik a már egyszer megjelent és kialakult tendenciák kiteljesedésére. Például túlsúlyra kerül a direkt bürokratikus szabályozás: a gazdasági feladatokat utasításokkal írják elő [7]. Ha azonban már elkezdődött a vállalat fő feladatainak előírása, mégpedig összevont mutatószámokkal, akkor itt nem lehet megállni. Ezt könnyen kijátszhatják. Teljesítik a fő feladatokat, de elhanyagolják a részleteket és a másodrendű teendőket. A logikus továbblépés: még részletesebben előírni minden feladatot. És ha ez sem elég, akkor egyre mélyebb bontásban, még aprólékosabb részletekben kell megkötni az alárendelt kezét. Ha a totalitárius uralom és ennek eszköze, a bürokratikus szabályozás hálója túl ritka, akkor számos akció átbújhat rajta. Még sűrűbb hálót kell szőni, amin nem lehet átcsúszni. A rendszert saját belső logikája a bürokratikus uralom „perfekcionizmusa” felé hajtja.

A pozitív szelekció, a rendszerbe való beépítés példái után következzenek egy példa az ellentétes folyamatra, a rendszerből való kirekesztésre. A magántulajdon és a magánkezdeményezés idegen test a klasszikus szocializmusban, amelyet nem képes tartósan magába fogadni. Nemcsak a nagytőke, de a kisparaszti tulajdon léte is zavarja e társadalom központosított és államosított rendjét. Ezért, a központi hatalom türelmétől függően, előbb vagy utóbb megkezdik felszámolását. A Szovjetunióban több mint egy évtizedig vártak a tömeges kollektivizálással. Viszont Vietnámban néhány évvel a katonai győzelem után, amikor még alig haladtak előre a háború okozta súlyos gazdasági károk helyreállításában, hozzáláttak a mezőgazdasági termelés és terménykereskedelem magánszektorának felszámolásához és e tevékenységek államosításához-kollektivizálásához, katasztrofális gazdasági következményeket vonva maga után. Az etióp kormányzat az éhínség pusztítása közepette próbálta végrehajtani a mezőgazdaság szocialista átszervezését, a falusi lakosság elmozdítását megszokott lakóhelyéről és áttelepítését kollektivizált keretek közé. A példákön túllépve, hangsúlyozni kell: nem a tulajdon az egyedüli jelenségkör, amelyben a klasszikus rendszer nem tud tartósan együtt élni a tőle idegen intézményekkel, szokásokkal, attitűdökkel és normákkal. A klasszikus rendszer kiforrott állapotában nem képes elyiselni a politikai ellenyeleményt. A felülről szervezett politikai intézményektől független, önkormányzattal rendelkező intézményeket és szerveződések, a hivatalostól eltérő kultúrát és világnézetet, az autonóm gazdasági alanyok közötti szabad piaci cserét. Mindezek a jelenségek, még ha újra és újra feltámadnának is, szűk és egyre szűkebb térre szorulnak. A konformizmus mélyen áthatja az egyén magatartását. A vállalkozó kedv saját ötleiteinek, munkaképességének öntevékeny hasznosítására, az önálló kritikus vélemény, a felsőbb szervekkel való szembeeségülés szinte lehetetlenné válik.⁵

Összefoglalva a beépítésre és a kirekesztésre vonatkozó példák közös

tanulságát: folyamatosan végbemegy az intézmények és magatartások természetes szelekciója, és ez végeredményben roppant erővel szilárdítja meg a rendszer belső koherenciáját.

Marx és Lenin arra számított, hogy a győztes szocialista forradalmat egy átmeneti korszak követi, amelyben a társadalomra a kapitalizmus maradványai nyomják rá a bélyegüket. „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk - írja Marx a szocializmusról -, amely a saját alapján kifejlődött, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppen hogy keletkezik; amely tehát minden vonatkozásában, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak az anyajegyeit, melynek méhéből származik.”⁶ E nézet szerint, amely később beépült a klasszikus szocializmus hivatalos ideológiájába, a kapitalista maradványok léte okozza a nehézségeket az átmeneti korszakban, és amikor ezeket sikerül majd végre kiküszöbölni, akkor akadálytalanul kibontakozhatnak a kommunista rendszer összes előnyös tulajdonságai. A tapasztalat azonban azt látszik igazolni, hogy az előző fejezetekben elemzett tendenciák és belső ellentmondások nem a kapitalista rendszer örökségeként maradtak fent, hanem azokat a klasszikus szocialista rendszer sui generis tulajdonságai hívják életre.

3 A PROTOTÍPUS ÉS A NEMZETI VARIÁCIÓK

Az elmondottakból nem következik az a gondolat, hogy a jelen könyv szerint valamiféle végzetes determináció, fatalizmus érvényesülne a történelemben. Ezzel kapcsolatban két kérdést érdemes átgondolni. Az első: az elindulás egy bizonyos történelmi pályán. A második pedig magának a pályának a szűkebb vagy tágabb meghatározottsága.

Kezdjük az első kérdéssel! Nagyon sok körülmény összejátszásától függ, hogy elindul-e a társadalom a klasszikus szocializmus felé vezető úton. Amint azt az előző alfejezet kifejtette: a folyamat elindulásához okvetlenül az kell, hogy a kommunista párt oszdatlanul birtokba vegye a politikai hatalmat. Ez a történelmi alakulat hordozza azt a „genetikus programot”, amely átviszi a rendszer fő tulajdonságait annak minden sejtjére.⁷ Ez az a magya az új társadalomnak, amelyből azután az egész organizmus kinő.

Az itt körvonalazott szemlélet ellentétes azzal a gyakran hangoztatott nézettel, hogy a klasszikus rendszer minden elemi részecskéje mesterkéltlen lett ráarakva a társadalom szövetére, amely annak mindvégig ellenáll. E felszínes felfogás szerint nincs is egyébről szó, mint hogy egy kíméletlen diktátor és szolgálalkú bérencei megfélemlítéssel és erőszakkal ráerőltetik uralmukat a népre. Ha így lenne, akkor az a külsőlegesen réteg könnyen leválna a társadalom testéről. Erről azonban szó sincs. Igaz, mindvégig van ellenállás, hol erősebb, hol gyengébb, amelyet a hatalom birtokosai erőszakkal letörnek. Ugyanakkor az új struktúra burjánzása elemi erővel megy végbe, önmagát szaporítja, és mélyen belehatol valamennyi társadalmi viszonylatba.⁸ Ha már a folyamat elkezdődött, elindulását rákényszerítették a társadalomra, akkor az spontán, Marx kifejezésével „természeti növekedés” módjára (naturwüchsig) megy végbe. Ha valamely országban, annak kitüntetett történelmi sorsfordulóján más „genetikus program” érvényesül, akkor az induló helyzet hasonlósága ellenére más lesz a végeredmény. Gondoljunk a második világháború után azonos gazdasági helyzetben lévő Észak- és Dél-Koreára! Dél nem is csak az induló állapotban, de még a háborút követő időszak politikai és adminisztratív struktúrájának egyik-másik vonásában is hasonlított Északra: kérelhetetlen diktatúra uralkodott, amely nem tűrt ellenzéklet: az állami bürokrácia nagy szerepet játszott a

gazdaság irányításában, beleszólt külkereskedelmi, beruházási és hitelezési döntésekbe és így tovább. Es mégis, a különbség alapvető jelentőségű: Dél-Koreában a hivatalos ideológia merőben más volt, mint Észak-Koreában: a politikai hatalom osztatlan birtokosainak nem volt szándékuk felszámolni a magántulajdont, ellenkezőleg, együttműködtek azzal, és segíteni kívánták meggazdagodását. Még ha nagy szerepe volt is a bürokratikus koordinációnak, szóba sem jött a piac felszámolása, sőt az nagy vitalitással működött. Végeredményben az idő halad-tával Észak-Koreában teljes mértékben kiteljesedtek a klasszikus szocialista rendszer összes lényeges vonásai, miközben Dél-Koreában olyan politikai és gazdasági rendszer alakult ki súlyos szenyedésekkel és áldozatokkal tele évtizedek után, amely mindinkább hasonlít a japán fejlődési úthoz, és mind élesebben különbözik az észak-koreaitól. Hasonló megállapításokat tehetünk Tajvan és Kína, Nyugat-Németország és Kelet-Németország összehasonlítása alapján. Rátérve az alfejezet elején feltett második kérdésre: mennyire szűken vagy tágan van meghatározva a pálya? Ha valamely országban konszolidálódott a kommunista párt hatalma, és a társadalom megindul a nagy „genetikus programjával” a történelmi fejlődés útján, a könyvben vázolt elmélet szerint bizonyos, hogy meghatározott fő vonásai ki fognak fejlődni. Senki sem fog később kételkedni abban, hogy ez az ország a szocialista rendszer családjába tartozik. Az út kezdetén még bizonytalan lehetett, mivé válik az 1945 utáni első évek Csehszlovákiája vagy Fidel Castro uralma kezdetének Kubája, de ma már kétségbevonhatatlan, hogy az itt létrejött rendszerek szoros rokonságban vannak Lenin és Sztálin Szovjetuniójával és Mao Kínájával.

Miközben a könyv 3.-14. fejezetei azt világították meg, melyek a közös fő vonások, itt most emlékeztetni kell arra, hogy ez nem jelent tökéletes azonosságot. Mindegyik szocialista országnak számos egyedi tulajdonsága van. Még az előbbi biológiai-genetikai analógia is ezt sugalmazza, hisz még az azonos szülőtől származó egyetűjű ikrek sem tökéletesen hasonlóak egymáshoz. Témánkra visszatérve, a társadalom és azon belül a gazdaság sajátos szerkezetét számos tényező befolyásolja: a földrajzi és természeti adottságok, az előző rezsimtől átvett gazdasági és kulturális örökség, a hatalom új birtokosainak politikai irányvonala. a legfelsőbb vezető személyi tulajdonságai, a külföld magatartása a szóban forgó országgal szemben, a világpolitika eseményei és így tovább. Ezért teljesen elhibázott lenne azt hinni, hogy - adatván a „genetikus program”, a kommunista párt hatalomra kerülése - minden eldőlt. és a történelem „magától megy”. Az igazság az, hogy országonként és periódusonként számottevően eltér a könyvben leírt tendenciák érvényesülésének erőssége és konkrét konstellációja. Mindegyik országban a klasszikus rendszer minden időszakában van represszió, de az egyikben különlegesen kegyetlenül és tömegesen megy végbe, míg a másik országban vagy egy másik időszakban mindez aránylag enyhébben érzékelhető. Mindenütt parancsgazdaság van, de ez az egyik helyen pedánsan működik, gondosan megszervezve a legapróbb részletekig, míg a másikon hanyagul és megbízhatatlanul. Mindenütt és mindig hiánygazdaság van, de miközben az egyik országban szinte elviselhetetlen az élelmiszerhiány, addig a másikban túrhető a hiány szokásos mértéke.

A könyv a rendszer hajlamait írja le. Nos egy hajlam eluralkodhat, vagy vissza is fojtható valamennyire. Van bizonyos választási lehetőség abban, hogy az egymást ellensúlyozó tendenciák milyen kombinációja jön létre. Például a klasszikus rendszer hajlamos a növekedés erőltetésére. Minél inkább erőlteti a növekedést a vezetés, annál több gond lesz a lakosság ellátásával, és annál súlyosabb repressziót alkalmaznak az elégedetlenség elfojtására. Ha a vezetés mértéktartóbb, ha visszafogják az expanziós kényszert és a beruházási éhséget, ami egyik-másik országban egy-egy időszakban megtörténik. akkor meg tudja engedni a politikai és

szellemi élet korlátainak némi tágítását. Van tehát „játéktér”, manőverezési szabadság, még ha az korlátozott is.

Hadd emlékeztessük nyomatékosan az olvasót egy korábban tett megszorításra [1.6, 2.2]! Ez a könyv a klasszikus szocializmus elméleti modelljét, prototípusát írja le, ami nem pótolja az országokéni konkrét történeti elemzést. Ez utóbbi feladat más művekre vár. A jelen munka pusztán azt szeretné tisztázni, hol vannak a döntéshozók választásának mindenkori korlátai. Pontosabban, melyek azok a korlátok, amelyek a „genetikus prográmból”, a rendszercsalád alapvető közös tulajdonságaiból erednek.

A szocialista gazdaság egyes megfigyelői és kritikusai fel szokták tenni a következő kérdést: miért nem vezetnek be jobb információs és ösztönzési rendszert a szocializmusban? Szerintük a társadalom felfogható egy gigantikus „megbízó-ügynívő” (principal-agent) modell realizációjának.⁹ Ha tudjuk, mi a megbízó célja, kialakítható a célokat legjobban szolgáló ösztönzési séma, és a rendszer mindjárt jobban fog majd működni. E gondolatmenet akarva-akaratlanul azt implicálja, hogy a megbízó mind ez ideig eléggé ostoba volt, hiszen nem találta meg a számára leginkább alkalmas információs és ösztönzési rendszert.

A jelen könyv szemlélete nem abból indul ki, hogy melyek a vezetés céljai”. Már csak azért sem, mert a célokat nehéz megfigyelni. A nyilvános határozatok és a politikuskok beszédei nem okvetlenül hű leképezései a céloknak, hiszen azok a hivatalos ideológia részét alkotják. Nem lehet megállapítani, mi a vezetők „igazi” célja, csak ha tényleges cselekményeiket figyeljük meg, amelyben szándékaik (és eredeti szándékaik esetleges kényszerű módosulásai) megtestesülnek. Emellett nincs is közös szándék, hiszen megannyi belső konfliktus van a vezetés körében.

A klasszikus szocialista rendszer irányítói. a bürokratikus piramis csúcsától az alsó szintig bizonyosan nem ostobák, hanem képesek érvényesíteni érdekeiket és szándékaikat. A rendszer azért alakult olyanná, amilyen. mert éppen ez a struktúra képes ellátni a tőle várt funkciókat. Naivitás azt hinni, hogy a rendszer fő vonásai néhány ésszerűsítési. átszervezési ötlettel átalakíthatóak.

Egy másik fajta kritikai megközelítés figyelmét a végletes esetekre összpontosítja. Teszik ezt olyanok, akik meggyőződéses ellenségei a szocializmusnak. és úgy gondolják, hogy akkor adják elő a leghatásosabban a mondanivalójukat, ha a legnagyobb szörnyűségekre, a féktelen tömegterrorra vagy a leginkább kiáltó pazarlásokra hívják fel a figyelmet. És teszik ezt olyanok is, akik meggyőződéses hívei a szocializmusnak, és azért beszélnek szívesen a végletesen rossz esetekről, mert azt remélik, hogy a szélsőségek, a kilengések leküzdésével orvosolhatóak a bajok. A jelen könyv más szemléletet próbál alkalmazni: a figyelmet arra összpontosítja, ami általános, tipikus, normális a rendszerben. Arra tehát, ami a véletlen ingadozások átlagát, azaz várható értékét jelenti. Teszi ezt abban a reményben, hogy ámbár ily módon kevésbé hat az olvasó érzelmeire, de talán megalapozottabbá teszi a következtetések levonását.

Azokban a vitákban, amelyek a reformok és a „desztalinizáció” kapcsán zajlanak, nemegyszer hangzik el a kérdés, elkerülhető lett volna-e a sztálini terror. érdemes volt-e vállalni azt az árat, amit a sztálini uralom áldozatai jelentettek, azért, hogy a szocialista rendszer fennmaradjon? Miközben teljesen érthető e kérdések szellemi és erkölcsi töltése, a jelen könyv nem kíván válaszolni rájuk. Olyan elméleti modell ír le, amely nem foglalja szükségképpen magában (bár nem is zárja ki) a sztálini extrémításokat. Ennek a prototípusnak az elemzése során azt a kérdést teszi fel: ha adva van a klasszikus szocializmusra jellemző hatalmi struktúra, ideológia és tulajdonviszony, akkor melyek a társadalom szerkezetének és működésének azok a fő vonásai, amelyek, legalábbis tendenciaként, hajlammént szükségképpen megjelennek?

Elégséges és szükséges feltétele-e ennek a „genetikai programnak” a léte, azaz meghatározott hatalmi struktúra és ideológia az említett hajlamok és tendenciák életre hívásához? Meggyőződésem, hogy ez nem elnézőbb, hanem szigorúbb kérdéfeltevés annál, mint amit e bevezetés elején idéztünk a „szélsőségek” szükségességéről és elkerülhetőségéről.

4 A SZOVJET HATÁS

Milyen hatást gyakorol a klasszikus rendszer szerkezetére és fő vonásaira az a történelmi esetlegesség, hogy éppen az egykori cári Oroszországban került elsőnek hatalomra a kommunista párt? Milyenné vált volna a szocialista rendszer, ha világméretű kibontakozása más országból indult volna el?

A kérdés feltevői emlékeztetni szoktak arra, milyen mélyen gyökereznek a Lenin és Sztálin nevével fémjelzett Szovjetunió jellegzetes tulajdonságai Oroszország múltjában. A KGB a cári titkosrendőrség gyakorlatát folytatja, a merev és lélektelen apparátus a régi orosz kormányzók és csinovnyikok bürokráciájának örököse, a kolhozfalu sivársága és a kolhozparaszt passzivitása a régi rend muzsikjainak életformáját idézi. Ki szokták terjeszteni ennek a gondolatmenetnek az érvényességét a szovjet határon túlra is. A többi országban is másképpen alakult volna a szocializmus, ha nem nyomja rá a bélyegét a történelmi kiindulóponton az elmaradottság és a félzsidai civilizálatlanság.

A történelem visszafordíthatatlan. Nem játszható le az a kísérlet, amelyben elsőként valamely más országban alakul ki a kommunista párt egyeduralma, és ez a másik országbeli új rend gyakorolja azt a globális hatást, amelyet a történelem valóságos menetében a Szovjetunió fejtett ki. Ennyiben az alfejezet bevezetőjében feltett kérdésre nem adható teljes bizonyossággal válasz. A jelen könyv gondolatmenete mégis sugalmaz néhány hipotézist.

1. Az valóban esetlegességnek tekinthető, hogy éppen Oroszországban alakultak ki azok a körülmények, amelyekben a kommunista párt magához ragadhatta a hatalmat. Az viszont már visszatérő szabályosságnak minősül, hogy valamennyi ország, ahol a szocialista forradalom főképpen belső erőből győzött, elmaradott és szegény volt. A szocializmust megelőző rezsim brutális eszközökkel kormányzott; kiáltóan éles társadalmi egyenlőtlenségek mutatkoztak. Lehet, hogy a sajátos oroszországi történelmi előzmény játszott némi szerepet a szocialista rendszer általános vonásainak kialakulásában, de ennél sokkal fontosabbnak tűnnek a 2.1 táblázatban felsorolt, valamennyi országra együttesen jellemző előzmények. Egyik országban sem bontakozott ki valódi parlamenti demokrácia, egyik sem jutott el érett kapitalizmushoz. Egyikben sem vált a piac uralkodó koordinációs mechanizmussá. Mindegyik „későn érkezett” ország volt.¹⁰ Ezek a közös előzmények bizonyára hatást gyakoroltak a politikai struktúrára (a demokratikus intézmények teljes kiküszöbölésére), az elmaradottság leküzdéséért erőltetett növekedés stratégiájának kialakítására, a jövedelem-újraelosztás radikalizmusára és a rendszer jó néhány más jellegzetességére. Ez az a társadalomtípus, amely fogékony a szocialista rendszert megteremtő „genetikai program” befogadására.¹¹

2. A klasszikus szocializmus konkrét elemeinek (hivatalos ideológiájának, intézményeinek, viselkedési szabályosságainak) formálódásában valamennyi országban nagy szerephez jutott a szovjet példa követése.

Ezt részben a Szovjetunió kényszerítette ki, sokféle módszerrel. Mindazon kelet-európai országokban, amelyek szovjet katonai megszállás alatt voltak súlyos nyomást gyakorolt a pusztán szovjet katonai jelenlét. Ha pedig a lakosság megkísérelt

a rendszerrel szembeszegülni, mint például Kelet-Berlinben 1953-ban, Budapesten 1956-ban vagy Prágában 1968-ban, a szovjet hadsereg katonai erőtvet leverte az ellenállást. Emellett a többi országban kellő hatást gyakorolt a szovjet katonai beavatkozástól való fenyegetettség tudata is.

A közvetlen beavatkozás mellett rendkívül nagy hatása volt annak a kööttségnek, amelyet a kommunista pártok éreztek a Szovjetunió és annak kommunista pártja iránt. A kommunista világmozgalom kialakulásának első évtizedeiben a moszkvai központ tüzzel-vassal érvényesítette akaratát a többi ország kommunistáival szemben. A Szovjetunió minden intézményének és cselekményének feltétel nélküli helyeslése első számú feltétele volt annak, hogy egy párt kommunistának minősíthesse magát. Amikor a kommunisták más országokban hatalomra kerültek, számos országban nagy szerephez jutottak a szovjet emigrációból hazatért és a moszkvai központ által továbbra is kézben tartott vezetők, akik habozás nélkül ültették át a szovjet gyakorlatot saját országuk talajába. Számottevő befolyást gyakorolt a szovjet tanácsadók jelenléte, továbbá az, hogy a szocialista országok sok politikai személyisége, katonatisztje, gazdasági szakértője a Szovjetunióban végezte tanulmányait.

A kényszerített kiegészítette és hatásosságát megerősítette az önkéntes lelkesedés. Azok a kommunisták, akik hosszú és sokszor hősiesség küzdelem után hatalomra kerültek, a Szovjetunióban látták az emberiség haladásának példaképét. Őszintén meg voltak győződve arról, hogy minél hívebben utánozzák a szovjet modellt, annál hamarabb jutnak el az általuk hön öhajtott szocializmushoz.

Mindez megmagyarázza, hogy nem csak lényeges vonásokban, de sokszor még apró külsőségekben is a szovjet példa követése tapasztalható a klasszikus szocializmus országaiban, a nemzeti címer formájától és a katonai egyenruha szabásától kezdve a vállalatvezetés szervezeti felépítéséig.

3. Bármily erős volt is a szovjet befolyás, ennél erősebbnek tűnik az a hatás, amelyet a klasszikus rendszer belső logikája gyakorol. A 15.2 alfejezet írta le az intézményeknek és működési mechanizmusoknak azt a természetes szelekcióját, amely végül koherens egészé ötvözi a rendszert. Ha (a szovjet hatás és a belső erők együttes eredőjeképpen) megkezdí tevékenységét a korábban említett „genetikai program”, akkor a rendszer összetartozó vonásai kiformalódnak, létrehozzák egymást. Nem a szovjet hiánygazdaság példájának utánzása hozza létre a keletnémet vagy a mongol hiánygazdaságot, hanem a rendszer belső természete. Nem a szovjet biztonsági tanácsadók szava íátssza a főszerepet abban, hogy mindegyik országban megszervezik a titkosrendőrséget, amely kiépíti a besúgók hálózatát és elfojtja a legkisebb ellenállást is. A rendszer belső szükségletei hozzák létre ezt a rendőri apparátust, mert az nem tud életben maradni megfélemlítés, elnyomás, a polgári szabadságjogok korlátozása nélkül. Az elmondottakból az alábbi következtetés adódik. A rendszer nemzeti variációi közötti eltérések egyik magyarázó tényezője: erősebb vagy gyengébb volt-e a szovjet hatás. Magát a prototípust azonban nem a szovjet befolyás alakította ki, hanem ennél mélyebben ható okok együttese, nevezetesen az a kauzális láncolat, amelyet a 15.1 alfejezetben foglaltunk össze.

5 VERIFIKÁCIÓ

Az előző alfejezetek számos elméleti állítást tartalmaztak.

1. A klasszikus szocialista rendszert több alapvonás különbözteti meg más rendszercsaládoktól; ezek a rendszerspecifikus tulajdonságok.

2. A rendszerspecifikus jelenségcsoportok között meghatározott oksági kapcsolatok állnak fenn: a kölcsönhatások komplexumán a kauzalitás határozott fő irányban érvényesül.

3. A rendszer létrejöttének és megszilárdulásának meghatározott szükséges és elégséges feltételei vannak. Ennek a „genetikus programnak” a magva meghatározott politikai struktúra a hozzátársuló ideológiával, azaz a kommunista párt osztatlan hatalma, és annak a hivatalos ideológiának az uralma, amelynek egyik sarkalatos tétele a köztulajdon túlsúlyának, majd csaknem teljes egyeduralmának megteremtése.

4. Ez a „genetikus program” a maga képére formálja a társadalmat. Olyan koherens rendszer jön létre, amelynek különböző elemei összetartoznak, egymást feltételezik és erősítik.

A fenti elmélet egyfelől deduktív jellegű. A kiinduló alapfeltevések és a menet közben kapott következtetések szolgálnak a későbbi elemzések premisszáiként. Ellenőrizhető tehát a gondolatmenet belső konzisztenciája: vajon nem épültek-e be az elemzésbe egymásnak ellentmondó feltevések, nem került-e sor logikailag hibás lépésekre.

Az elmélet másfelől empirikus jellegű, és végső soron a klasszikus szocializmus gyakorlatának megfigyelésén alapul. Ezért különös türelmet érdemel az elmélet és a történelmi valóság viszonya.

A fejtegetések mindvégig hangsúlyozták, hogy elméleti modellt vázolnak fel, ami összefér a konkrét történelmi realizációk „szóródásával” az elmélet körül. Tehát az elméletet nem cáfolja az, ha egyik vagy a másik ország helyzete nem pontosan azonos a modell szerinti állapottal, vagy ha az események menete némileg másképpen alakul, mint ahogy a modell szerint alakulnia kellene. De akkor valójában elmélettel van-e dolgunk? - merül fel a kérdés. Vagy csupán egy papiroskategóriával, a „klasszikus szocializmus” definíciójával, amely nem igazolható és nem cáfolható?

E tekintetben kész vagyok elfogadni a pozitívista tudományelmélet kritériumait. Mindenekelőtt azt a kritériumot, hogy egy elméletnek cáfolhatónak kell lennie. Nem szabad a definíciók és a gondolatmenet megfogalmazásával a kijelentéseket tautologikussá tenni, azaz eleve kizárni azt a lehetőséget, hogy az állítás hamis volta valamiképpen kiderülhessen.

A jelen mű összefüggésében az elméletet sok ország hosszú időszakon át megfigyelt történelmi tapasztalatával kell szembesíteni. Nem lehetséges (de nem is szükséges) matematikai-logikai modellel igazolni vagy cáfolni ezt az elméletet. Legfeljebb az elméletből származtatható néhány részkövetkeztetés tesztelhető ökonometriai úton, gazdaságstatisztikai adatok matematikai-statisztikai elemzésével. A legfontosabb tételeket ennél kevésbé kifinomult, de súlyosabb történelmi teszteknek kell alávetni. A történelem (illetve annak kutatója) a következő kérdésre tud máris felelni, vagy lesz képes válaszolni a jövőben:

1. Van-e olyan, korábban konszolidálódott klasszikus szocialista rendszer, amelyben nem mutathatók ki a könyv második részében tárgyalt fő vonások?

Amint arról korábban szó volt, a könyv tényanyagát főképpen kilenc ország tapasztalataiból meríti [→1.2]. Emellett azonban tanulságos volna megállapítani, mi volt a helyzet Albániában, Mongóliában, Vietnamban, Észak-Koreában és Kubában, azaz olyan országokban, amelyekben szintén hosszabb időszakra konszolidálódott a

klasszikus rendszer. Mennyire állják meg a helyüket a 3.-15. fejezetek általános megállapításai ezekkel az országokkal kapcsolatban? Ebből az öt országból a könyv írásának időpontjáig különösen kevés megbízható információ szivárgott ki. Azóta azonban Albánia kilépett a szocialista országok köréből; Mongóliában és Vietnamban pedig reformmozgalom indult meg. Lehetséges, hogy legalább utólagosan több adat és tapasztalati megfigyelés áll majd rendelkezésre.

Fontos ezzel kapcsolatban emlékeztetni arra, hogy számos összefüggésben csak tendenciákról és hajlamokról szóltunk, nem pedig e tendenciák és hajlamok teljes érvényesüléséről. Például az a tény, hogy Lengyelországban nem ment végbe a mezőgazdaság teljes kollektivizálása, nem cáfolja az 5. fejezetben mondottakat, feltéve, hogy igazolható: ismételt és erőteljesen jelentkeztek kollektivizálási törekvések a lengyel politikai vezetésben.

2. A legfontosabb tesztelést a szocializmusban végbemenő reformfolyamat végzi el. Lapozzunk vissza a 15.1 ábrához. Az első blokk tartalmazza a „genetikus programot”, a hatalmi struktúrát és ideológiát. A reformfolyamat számos országban azt jelenti: kísérletet tesznek a 2., a 3. és a 4. blokk megváltoztatására, miközben az 1. blokk alapjában véve változatlan marad. Fennmaradnak a hatalmi struktúra alapvető jegyei, de közben számítanak arra, hogy a rendszerben mégis mélyreható átalakulások mennek végbe. A reformfolyamat korlátai, következtelenségei és kudarcai, a klasszikus rendszer felé való visszarendeződés tendenciái, az ismételt restaurációk fontos közvetett igazolásai az ímént felvázolt elméleti állításoknak. Ha viszont a rendszer egésze képes a 2., a 3. és a 4. blokkban új, a klasszikustól élesen eltérő vonásokat kifejleszteni, továbbá képes ebben az új, módosított alakjában tartósan fennmaradni és növekedni anélkül, hogy az 1. blokkban alapvető változás következett volna be - akkor ez gyengítené vagy talán teljesen megcáfolná az elméletet.

A jelen könyv egy forradalmi elméletet sugalmaz. A szocialista rendszer nem képes olyan megújulásra, amely megszabadítaná diszfunkcionális vonásaitól, miközben fenntartja a kommunista párt egyeduralmát és az állami szektor dominanciáját. A 15.1 ábra terminológiájával: a 3., 4. és 5. blokk mélyreható, tartós és közgazdasági szempontból eredményes átalakításához gyökeres változásra van szükség az 1. és 2. blokkban, a politikai struktúrában és a tulajdonviszonyokban.

A szerző abban a meggyőződésben adja át könyvét az olvasónak, hogy az általa ismert tapasztalat eddig nem cáfolta meg az alfejezet elején, az 1.-4. pontokban összefoglalt elméleti állításokat. A könyv hátralévő része azt a folyamatot elemzi, amelyben számos ország elmozdul a szocialista rendszer klasszikus formájától, reformok és forradalmak mennek végbe. Ezek az elemzések további megfigyelésekkel támasztják majd alá a fenti elméleti állításokat, bár végleges igazolásukat vagy cáfolatukat csak a jövődő történelem és az azt feldolgozó tudományos elemzés végezheti el.

6 A KLASSZIKUS RENDSZER MŰKÖDŐKÉPESSÉGE

Képes-e a klasszikus rendszer tartósan fennmaradni? A válasz attól függ hogy milyen időhorizontra vonatkoztatjuk a kérdést, azaz hogyan értelmezzük ezt a szót: tartósan.

A következő fejezet áttekinti a klasszikus rendszer uralmának időtartamát számos szocialista országban. Ez a korszak véget ért, mert reformfolyamat indult el vagy mert ennél is mélyrehatóbb rendszerváltás ment , végbe. Mindenesetre a Szovjetunió volt az az ország, ahol a leghosszabban állt fenn a klasszikus rendszer, több mint hat évtizeden át. Mindössze két olyan ország van, amelyben még ma is klasszikus rendszer uralkodik: Észak-Korea és Kuba. Ezekkel kapcsolatosan csak annyi közölhető, hogy eddig, azaz a könyv írásának pillanatáig, három-négy évtizeden át működött a klasszikus rendszer. Nem kívánunk találgatásba bocsátkozni, hogy e két országban mit hoz a jövő, az őket körülvevő világnak abban az általános állapotában, amelyben az összes többi szocialista ország, köztük a két nagyhatalom, a Szovjetunió és Kína, immár túllépett a klasszikus rendszeren.

De még ha nem is mondunk ki feltétlen predikciót erre a két országra, annyi azért megkockáztatható, hogy a klasszikus rendszer a világtörténelem évszázados léptékével mérve átmeneti jellegű. Azokhoz a társadalmi-gazdasági formációkhoz képest, amelyek képesek voltak sok évszázadon át fennmaradni, ez aránylag rövid életűnek bizonyul.

A világtörténelem évszázados léptéke mellett azonban szükség van más, ennél rövidebb léptékek alkalmazására is. A klasszikus szocializmus megjelenése és letűnése között eltelt több évtizedes időszakok nemzedékek egész élettartamát fogják át. „Középtávú” szemléletben a klasszikus rendszer működőképes. Az elemzés, amelyet a 3.-15. fejezetek adtak, azt mutatja, hogy a klasszikus rendszer képes ellátni a társadalmi tevékenységek szabályozásának alapfunkcióit, amelyek a továbbéléshez szükségesek. Megszervezi a termelést és a lakosság ellátását a létfenntartáshoz szükséges javakkal és szolgáltatásokkal. A maga módján biztosítja a tevékenységek koordinálásához, az emberek együttéléséhez szükséges fegyelmet. Kialakít egy jog-és erkölcsi rendet, amelyen az emberek el tudnak igazodni. Sőt ezen túlmenően olyan rendszert jelent, amelyet a társadalomnak egy meghatározott része támogat, mert úgy érzi, hogy e támogatás előnyös a számára. A rendszer elemei koherensek egymással. Meghatározott körülmények között nemcsak a meglévő színvonal újratermelésére, de bővülésre, növekedésre, minőségi fejlődésre is képes. Nagy katonai erőt tud kialakítani, ami támadás esetén módot ad fegyveres önvédelemre. Tele van ellentmondásokkal és belső konfliktusokkal, ezek azonban hosszabb időszakon át nem fenyegetik a rendszer pusztá létét.

Az előző bekezdés nem tartalmaz értékelést. Visszaidézzük a könyv elején bevezetett hasonlatot, amely szerint egy rendszernek kiállítható a "bizonyítványa" vagyis megállapítható, hogy különböző belső értékek tekintetében milyen teljesítményt ért el [$\rightarrow$ 1.7]. A klasszikus rendszer elemzése kapcsán sorra szöba kerültek a legfontosabb általános emberi értékek: az anyagi jólét, a termelés hatékonysága és újtókészsége. az egyéni szabadságjogok tiszteletben tartása, egyenlőség és társadalmi szolidaritás. Megállapítottuk, hogy számos érték érvényesítésében a klasszikus szocializmus nem mutat fölényt a kapitalista rendszerrel szemben, például az egyenlőség és szolidaritás terén. Sőt több alapvető érték, például a jólét, a hatékonyság és a szabadság tekintetében súlyosan elmarad a mögött a teljesítmény mögött, amelyet a demokratikus politikai formák között működő fejlett, modern kapitalizmus elért. Ez azonban a pozitív elemzést kiegészítő, kívülről adott értékelés. Más kérdés, hogy a lakosság hogyan ítéli meg belülről a

rendszer. Egy része elfoglalt a fennálló rend javára, mert a hatalom részese és haszonélvezője, és osztja a rendszer hivatalos ideológiáját. Mások elégedetlenek, de nem tudják kellőképpen mérlegelni a rendszer teljesítményét, mert nincs módjukban összehasonlítani más rendszerekkel. Vagy pedig súlyosan elítélő a véleményük, de nincs lehetőségük ezt kifejezésre juttatni. Ha az elégedetlenség fokozódik, akkor a hatalmon lévők képesek a represszió erősítésével biztosítani a rendszer fennmaradását.

Ez visszavezet az előbbieken tárgyalt kérdéshez. A klasszikus rendszer képes addig fennmaradni, amíg az elégedetlenség el van fojtva. A klasszikus rendszer, amennyiben a működőképességet nem évszázados, hanem évtizedes léptékkel mérjük, szívósan mutatkozik.

Ehhez azonban hozzá kell tenni: a rendszer túlélése nehezen biztosítható. Egyes belső ellentmondások kiéleződnek. Abban a versenyben, amelyet a szocialista rendszer a kapitalistával folytat, számos ponton nemcsak elmaradás mutatkozik, hanem a távolság egyre nő. Mindez indítékot ad azokhoz a törekvésekhez, amelyek megkísérik a rendszer megváltoztatását. S ezzel eljutottunk a könyv harmadik részének témájához: a klasszikus rendszer eróziójához és válságához, a reformhoz és a forradalomhoz.

Jegyzetek

¹ A kérdéskör vitáiban sokszor keveredik a pozitív (leíró-magyarázó) és a normatív megközelítés. A magukat szocialistának valló áramlatok egy része a következő normatív gondolatmenetből indul ki: a szocializmus történelmi hivatása felszámolni a magántulajdont és a kizsákmányolást. Ezért elsősorban az állami tulajdon dominanciája különbözteti meg a szocialista rendszert egyéb rendszerektől.

Célszerű emlékeztetni az olvasót, hogy a jelen könyv az országok meghatározott körével foglalkozik; a könyv szóhasználata ezeket szocialista országoknak nevezi. Adatván ez a definíció, az már a pozitív kauzális elemzés körébe tartozik, hogy ezen országok fő tulajdonságainak kialakításában mely tényezők játszanak elsődleges, másodlagos, harmadlagos stb. szerepet.

² Azt a megközelítést, amelyet műveimben alkalmazni szoktam, néhányan „behavioristának” nevezik. Ez azonban nem pontos jellemzés. Noha itt minden megmagyarázható a szereplők magatartásával, maga a magatartás is okozati elemzésre szorul. Ezt jelképezi az 1 ábra szerkezete: a magatartási jellemzők az oksági láncolat „középsávjában” található, félúton a mélyebb magyarázó tényezők és a közvetlenül tapasztalható gazdasági jelenségek között.

³ Többek között ebben is különbözik a marxista kutató a neoklasszikus modellek világában élő analitikus közgazdásztól, aki modelljében egymás mellé rendelt feltevésekből vezet le következtetéseket, holott a feltevések között lehetnek „mélyebb” vagy „felszínesebb” premisszák.

⁴ Az intézmények közötti természetes szelekció gondolata J. A. Schumpeter és F. A. Hayek munkáiban jelenik meg. A fogalom részletesebb magyarázatát lásd A. A. Alchian (1950) cikkében.

⁵ A fentiek egy tendenciát hangsúlyoznak, amellyel szemben érvényesülnek ellentendenciák is. Még a végletesen totalitárius uralom időszakában is marad, ha nagyon szűk térre szorítva is, némi egyéni autonómia az élet számos szférájában; ott lappang (és néha torz formákban tör elő) a vállalkozói kedv. Vannak, igaz kevesen, akik szembe mernek szállni a represszióval. Mindezek a vonások hirtelen felerősödnek, amikor a társadalmi környezet kedvezőbb lehetőségeket teremt kibontakozásukhoz.

⁶ K. Marx [1875] (1969, 18. o.).

⁷ Az analógiát a biológia modern genetikai elmélete inspirálta. Eszerint az átörökölt tulajdonságokat egy sajátos anyag, a DNS hordozza. A DNS molekulája azzal a különleges képességgel rendelkezik, hogy szabályozni tudja önmaga megújulószórozódását. .At tudja vinni az örökölt tulajdonságokat az ő vezérlete alatt képzett további molekulákra. .Az örökölt genetikusan program be van kódolva a DNS sajátos kémiai „nyelvébe”, És az a kód tovább reprodukálódik a szervezet minden egyes sejtjében. A DNS-be rejtett program utasítására jön létre a biológiai szervezet kifejlődése során annak minden biokémiai, anatómiai, fiziológiai és, bizonyos mértékig,

magatartási tulajdonsága. A DNS összetétele az élővilágban fajspecifikus. Lásd J. D. Watson híres könyvét (1968). A szerző egy egyetemi biológia tankönyv (N. A. Campbell, 1987) felhasználásával fogalmazta meg a fenti rövid ismertetést.

⁸ Megrázó erővel írja meg ezt a költő, Illyés Gyula Egy mondat a zsarnokságról című versében: „...fogyol vagy, s egyben foglár... bilincseit a szolgál maga így gyártja és hordja... hol zsarnokság van, mindenki szem a láncban; belőled búzlik, árad, magad is zsarnokság vagy...”

Illyés Gyula [1950] (1986. 380-388. o.). Előszőr 1956-ban jelent meg a vers.

⁹ A szerző elsősorban nyugati, a szocializmust közelebből nem ismerő, de annak problémái iránt érdeklődő elméleti közgazdászok körében találkozott ezzel a megközelítéssel. Hasonló felfogás tapasztalható nemegyszer a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és más nemzetközi szervezetek munkatársainak gondolkodásában. akik nyugaton nevelkedtek. és hirtelen beleszönpönnének egy szocialista ország problémáinak tanulmányozásába, sőt az ezen országokat érintő gyakorlati döntések előkészítésébe is. Hosszabb időn át a Szovjetunió matematikai közgazdászainak körében is megjelent hasonló felfogás: javaslatokat akartak kidolgozni a mindenkor hivatalos vezetés számára az „optimális gazdasági rendszer” megteremtésére. Lásd ennek az iskolának a leírásáról például M. Ellman (1973) és P. Sutela (1984) könyveit.

¹⁰ Lásd A. Gerschenkron (1962). A megkésett kelet-európai fejlődés mélyreható történeti elemzését nyújtja Szűcs Jenő (1983).

¹¹ Ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert a szocialista világban kibontakozott válság és jó néhány ország kiválása a szocialista rendszerből nem szünteti meg végérvényesen ezt a fogékonyságot. Latin-amerikai gerillák, akik hullárra szántan küzdenek saját tennálló társadalmi rendjük felháborító igazságtalanságai ellen. árulónak minősítik Kelet-Európa, a Szovjetunió és Kína vezető kommunistáit. Bízunk abban, hogy hatalomra kerülnek, és akkor majd ők teremtik meg az igazi szocializmust.

¹² Lásd K. Popper (1959).

¹³ Amennyiben a statisztikai vizsgálat cáfolná egyik-másik részkövetkeztetést, akkor meg kell vizsgálni. hogy az immár pontosabban megismert és leírt jelenség mennyiben fér össze a részkövetkeztetéshez vezető gondolat sor eredeti premisszáival. Ha szükséges, akkor azokat is módosítani kell. Ennyhen tehát a részjelenségek statisztikai vizsgálata is fontos eszköze az általánosabb elméleti tételek alátámasztásának vagy cáfolatának.

Ez az eljárás jól ismert a természettudományok területén. Számos esetben az elméleti alaptétel nem tesztelhető közvetlenül kísérleti úton. Vannak viszont olyan kevésbé alapvető állítások, amelyek logikai úton származtathatóak az aldpvető elméletből, és amelyek empirikus úton ellenőrizhetők. Ha a teszt igazolná a származtatott állítás helyességét, akkor az egyben az elméletnek is erős, közvetett empirikus bizonyítékát jelentené.

A tanulmányban idézett irodalmak

- Alchian, Armen A., Uncertainty, Evolution, and Economic Theory, *Journal of Political Economy*, 1950, 58 (3), 211-221. o.
- Campbell, Neil A., *Biology*. Menlo Park, Benjamin-Cummings Publishing Company, 1987.
- Ellman, Michael, *Planning Problems in the USSR*. Cambridge, Cambridge University Press, 1973.
- Gerschenkron, Alexander, *Economic Backwardness in Historical Perspective*. New York, Praeger, 1962.
- Illyés Gyula, *Menet a ködben*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1986.
- Marx, Karl, A gothai program kritikája, in Karl Marx és Friedrich Engels művei, 19. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, [1875], 1969, 13-30. o.
- Popper, Karl, *The Logic of Scientific Discovery*. New York, Basic Books, 1959.
- Sutela, Pekka, *Socialism, Planning and Optimality*. Helsinki, The Finnish Society of Sciences and Letters, 1984.
- Szűcs Jenő, *Vázlat Európa három régiójáról*. Budapest, Magvető Kiadó, 1983.
- Watson, James D., *The Double Helix < A Personal Account of the Discovery of the Structure of DNA*. New York, Atheneum, 1968.

TRANSZFORMÁCIÓS VISSZAESÉS

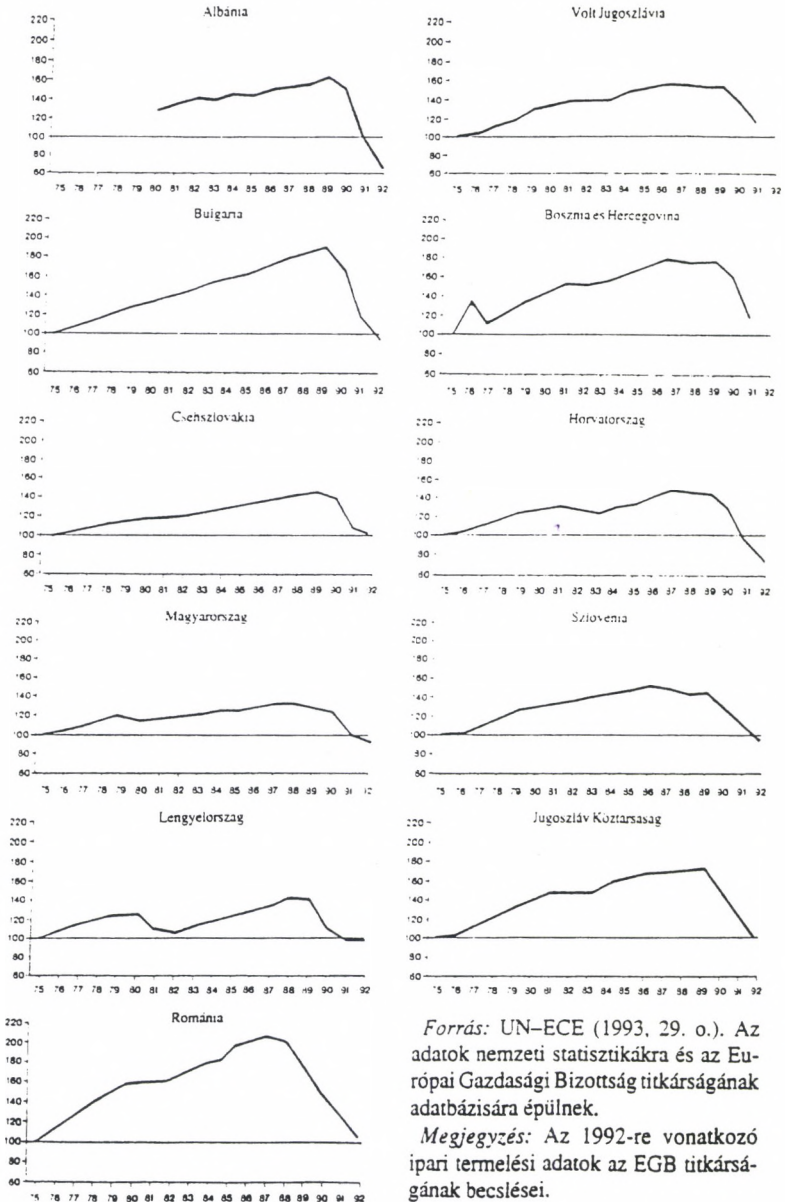
EGY ÁLTALÁNOS JELENSÉG VIZSGÁLATA A MAGYAR FEJLŐDÉS PÉLDÁJÁN¹

Kivétel nélkül valamennyi posztoszocialista országban súlyos gazdasági recesszió megy végbe. Ezt az 1. ábra szemlélteti. Szembeötlő, hogy a hanyatlás lezajlása mennyire hasonló valamennyi országban, holott a kiinduló állapot és a konkrét körülmények tekintetében nagyon is különböző országokról van szó. Hasonló a termelés hanyatlásának története Lengyelországban, amely a „sokterápia” iskolapéldája és Magyarországon, ahol fokozatos volt az átmenet. Súlyosan visszaesett a termelés azokban az országokban, amelyek nagy nemzetközi adóssággal indultak, de Romániában és Csehszlovákiában (illetve Csehországban és Szlovákiában) is, amelyeket pedig az átmenet kezdetén nem nyomasztott ez a teher. Visszaesett a termelés ott, ahol a politikai fordulat előtt nem volt reform, de ott is, ahol sokéves reformfolyamat ment már végbe. Ez a feltűnő hasonlóság késztet arra, hogy e tanulmányban figyelmemet azokra a tényezőkre összpontosítsam, amelyek ennek az országcsoportnak a történetében közösek. Noha a tanulmány mindvégig Magyarországról szól, azt remélem, hogy az elemzés szempontjai felhasználhatóak más posztoszocialista országok vizsgálatához is.

Mivel a jelenség lényegesen eltér a gazdasági hullámszám elméleteiben eddig tárgyalt esetektől, indokolt, hogy külön nevet kapjon; megkülönböztetésül *transzformációs visszaesésnek* nevezem.

A magyar adatokat az 1. és a 2. táblázat mutatja be.² Ezekből kitűnik, hogy a termelés hanyatlása, amely hosszabb stagnáló időszak után következett be, mélyebb, mint ami a kora harmincas évek nagy depressziójának idején következett be. Akkor 7, most 19 százalékkal esett vissza az összes termelés, az iparé pedig akkor 12, most 36 százalékkal csökkent. Márpedig Magyarországon mind ez ideig aránylag enyhébb volt a recesszió, mint a régió legtöbb más országában.³

I. ÁBRA
A bruttó ipari termelés indexei, 1975 = 100

Forrás: UN-ECE (1993, 29. o.). Az adatok nemzeti statisztikákra és az Európai Gazdasági Bizottság titkárságának adatbázisára épülnek.

Megjegyzés: Az 1992-re vonatkozó ipari termelési adatok az EGB titkárságának becslései.

1. táblázat

A GDP ÉS AZ IPARI TERMELÉS INDEXEI MAGYARORSZÁGON, 1980—1992

Év	GDP	Ipari termelés
		(1989 = 100)
1980	86,5	98,8
1981	89,0	94,3
1982	91,5	98,7
1983	92,1	100,4
1984	94,6	103,0
1985	94,4	100,9
1986	95,8	100,4
1987	99,7	103,6
1988	99,6	102,1
1989	100,0	100,0
1990	96,7	92,3
1991	85,2	74,8
1992 ^a	80,9	63,8

Forrás: GDP, 1980—1990 időszak: Központi Statisztikai Hivatal (1992a, 94. o). Ipari termelés, 1980—1984 időszak: Központi Statisztikai Hivatal (1991, 56. o.); 1985—1990 időszak: Központi Statisztikai Hivatal (1992a, 94. o). 1991-re és 1992-re vonatkozó adatok: a Központi Statisztikai Hivatal közlése.

^a Az 1992-re vonatkozó adat a Központi Statisztikai Hivatal előzetes becslésén alapul.

2. táblázat

AZ OUTPUT, A BERUHÁZÁS ÉS A FOGLALKOZTATÁS INDEXEI
MAGYARORSZÁGON A NAGY VÁLSÁG IDEJÉN

Év	Nettó nemzeti termék	Ipari termelés	Beruházás	Foglalkoz- tatás az iparban
1929	100,0	100,0	100,0	100,0
1930	103,3	94,6	75,6	91,3
1931	101,0	87,4	59,1	82,9
1932	96,2	81,9	54,5	73,0
1933	93,6	88,2	43,5	73,6
1934	102,0	99,2	34,9	79,9
1935	102,7	106,8	34,5	85,9
1936	107,8	118,4	41,8	94,7
1937	115,1	129,5	54,3	104,0
1938	112,5	125,3	60,7	112,3

Forrás: Nettó nemzeti termék és beruházás: B. R. Mitchell (1976, 786. o.); Ipari termelés és foglalkoztatás: League of Nations (1939, 67. és 181. o.).

Mindenki számított arra, hogy az átmenet sokféle nehézséggel jár majd együtt, de a termelésnek ezt a nagymértékű visszaesését, tudomásom szerint, csak néhány közgazdász jósolta meg előre⁴. Azóta egyre több kutató foglalkozik a kérdéssel, de a közgazdász szakmában még nem alakult ki konszenzus a jelenség magyarázatára. Van, aki egyetlen okra (vagy legalábbis egyetlen főokra) vezeti vissza, például a KGST-kereskedelem, ezen belül a szovjet piac összeomlására. Számomra nem tűnik meggyőzőnek az ilyen egysíkú elmélet. Nézetem szerint itt sokrétű, összetett jelenséggel van dolgunk, amely *multikauzális magyarázatot* igényel⁵. Kutatásom különböző magyarázatok szintéziséhez szeretne hozzájárulni.

A tanulmány első része rámutat a recessziót előidéző néhány *általános* tényezőre. A második rész azokat a *speciális* tényezőket elemzi, amelyek a makrokereslet fő összetevőinek (beruházás, fogyasztás, kormányzati kiadás és export) összehúzódását okozzák. Mind a két részben olyan okozati tényezőkről lesz szó, amelyek közös végső okra vezethetőek vissza. Ez a közös végső ok maga a posztszocialista transzformáció. Nem állítom azt, hogy a transzformációs okcsoporton kívül egyéb tényező nem játszik semmiféle szerepet. Kétségkívül hozzájárul például a posztszocialista régió visszaeséséhez az is, hogy a külvilág, és ezen belül a fejlett kapitalista országok maguk is recesszióba mennek keresztül. Túl a közvetlen gazdasági hátrányokon (nehezebb exportfeltételek, kisebb tőkebeáramlás) ez társadalom-lélektanilag sem kedvező. Balszerencse, hogy az egykori szocialista világ éppen akkor indul el a kapitalizmus felé, amikor az a rendszer nem éppen a legjobb formáját mutatja. Mindesetre tanulmányom nem ezzel a tényezővel, hanem kizárólag a transzformációban gyökerező *belső* hatásokkal foglalkozik.

Végül a harmadik fejezet következtetéseket von le az előző két fejezetben ismertetett kauzális vizsgálatból. Mind a három részben a pozitív leírás és elemzésen van a hangsúly; ugyanakkor mindháromban megjelennek, többnyire inkább csak szemléltető példa gyanánt, normatív ajánlások is.

Célszerű előre jelezni azt is, mire *nem* vállalkozik a tanulmány. Nem ad számszerű prognózist, és nem terjeszt elő részletes kormányzati intézkedési programot. Nem a magyar gazdaság pillanatnyi helyzetéhez kívánok hozzászólni, hanem az elmúlt és a soron következő évek néhány fontosabb tendenciáját szeretném elemezni, és stratégiai problémákhoz szeretnék hozzászólni.

I. A RECESSZIÓT ELŐIDÉZŐ ÁLTALÁNOS TÉNYEZŐK

Az érett kapitalista gazdaság recesszióiban sem csökken kivétel nélkül minden vállalat és minden termék termelése, hanem legalább szórványosan találkozunk még a mélypont közelében is sikeres, felfelé ívelő vállalkozásokkal. A transzformációs recesszióban ez nem kivételes jelenség; éppen ez a kettősség az egyik karakterisztikus vonása. Egymás mellett látható az összehúzódás és a tágulás, a kudarc és a siker, a tömeges kilépés és a tömeges belépés. Schumpeter mostanában sokszor idézett kifejezésével: teremtő rombolás megy végbe, viharos ütemben. Makroértelemben azért beszélhetünk mégis recesszióról, mert a két folyamat egyenlege negatív; a visszaesési folyamat sebessége egyelőre nagyobb, mint a vele párhuzamosan végbemenő növekedési folyamaté.

Ez a felismerés szükségessé teszi, hogy ne szorítkozzunk egyoldalúan az *abszolút* visszaesést magyarázó tényezők vizsgálatára. Az egymással ellentétes előjelű növekedési-csökkenési folyamatok végső egyenlegét befolyásolja mindaz, ami előmozdítja vagy hátráltatja akár a növekedést, akár a csökkenést.

A kapitalizmus minden egyes üzleti ciklusa mutat egyedi vonásokat. Mégis kísérletet teszek némi absztrakcióra; a transzformációs recesszió egyik-másik vonását össze fogom hasonlítani egy „ideáltípussal”, az érett kapitalista gazdaságban végmenő tipikus recesszióval.

Eladók piacából a vevők piaca felé

A kapitalista gazdaság normál állapotában, amelyet itt most összehasonlítási alapul veszünk, a hosszú távú trendet tekintve makroszintű pénzügyi egyensúly érvényesül: az adott árszint mellett egyensúly van a makrokinálat és a makrokereslet között. Ennek szokványos kísérőjelenségei: a természetes rátának megfelelő munkanélküliség, a piac zömében uralkodó korlátozott versennyel együtt járó fölös kapacitások, valamint a belépések és kilépések állandó folyamata. Ebben a gazdaságban a termelő-eladó és a vevő közötti erőviszonyt ez utóbbi erőfölénye jellemzi. Ez a vevők piaca, amelyben az eladók versenyeznek a vevők pénzéért. Ez éppen a kapitalizmus egyik legnagyobb előnye, mert a kereslethez való alkalmazkodásra, a fogyasztói szuverenitás tiszteletére, a minőség javítására és új termékek bevezetésére ösztönöz⁶

Állítsuk szembe ezzel az érett klasszikus szocializmus normálállapotát, a krónikus hiánygazdaságot, amelyben az adott árszint mellett nincsen egyensúlyban a makrokinálat és a makrokereslet! A kísérőjelenségek: munkaerőhiány, kielégítetlen kereslet számos termék és szolgáltatás iránt, tömeges sorban állás és kényszerhelyettesítés. A termelés bővítése rendszeresen szűk keresztmetszetekbe, fizikai erőforráskorlátokba ütközik.⁷ Ebben a gazdaságban a termelő-eladó és a vevő közötti erőviszonyt az előbbi erőfölénye jellemzi. Az eladók piaca érvényesül, a vevők versenyeznek az eladó termékéért.

Az érett kapitalizmus üzleti ciklusában még a fellendülés tetőpontján sem csap át a piac állapota általános, intenzív és krónikus hiánygazdaságba. Megmarad a játszma eddigi „térfelén”, azaz alapjában véve továbbra is vevők piaca uralkodik, legfeljebb az erőviszonyok némileg eltolódnak az eladó javára. A mélypontra nő a munkanélküliség és az erőforrások kihatásatlansága, ami még inkább kielezi a versenyharcot.

Ezzel szemben a transzformációs recesszió összefonódik egy mélyreható s történelmi értelemben *egyszeri* változással: a gazdaság átmegy a „másik térfelére”, átváltozik eladók piacából vevők piacává; kínálatkorlátos gazdaságból keresletkorlátos gazdasággá. Ez olyan folyamat, amelyet a gazdaságpolitika (a monetáris és fiskális politika, valamint az árpolitika) tudatosan így vezérel, mert fel akarja számolni a hiánygazdaságot. Alakulását azonban befolyásolja számos nem szabályozott, spontán körülmény is. Sokrétű kölcsönhatásról van szó recesszió és a „piaci rezsim” átbillenése (eladók piacából vevők piacává való alakulása) között, a két folyamat egyikéről sem mondható el egyértelműen, hogy *okozója* a másiknak.

Azokban az országokban, amelyek a politikai fordulat előtt elmozdultak a szocializmus klasszikus formájától, elsősorban hazánkban, korábban kezdődött meg az átmenet a vevők piaca felé. Tanulságos ebből a szempontból a 3. táblázat. Jól jelzi, hogy hat év alatt fokozatosan csökkent a kínálati korlát (például a munkaerő-, anyag-, félkésztermék- vagy alkatrészhiány) szerepe. Mostanában már ritkán képezik közvetlenül a fizikai erőforrás-korlátok a termelés növelésének akadályát. Azzal a kis gyakorisággal, amellyel nálunk a termelés inputkorlátokba ütközik, találkozhatunk bármely érett piacgazdaságban is. E táblázat alapján is megállapítható, amit egyébként számos más tény is bizonyít, hogy Magyarországon megszűnt a hiánygazdaság; nem áll fenn többé általános, intenzív és krónikus hiány. Ezzel az igen lényeges változással párhuzamosan nő a keresleti korlát szerepe. A táblázat világosan tükrözi, hogy most már ez az akadály, amelybe a leggyakrabban beleütközik a termelés növelésének szándéka. (Emellett igen fontos szerepet játszanak a finanszírozási korlátok is, amelyekre később térek vissza.)

Magyarországon ez a hosszú átmeneti időszak, némi egyszerűsítéssel, két szakaszra osztható. (Lásd az 4. táblázatot). Az elsőben a hiánygazdaság egyik elemét alkotó visszazorított infláció mérsékelt ütemű nyílt inflációvá vált. Az árak fokozatos, mind szélesebb körű felszabadítása ebbe az irányba hatott; olyan árszint alakult ki, amelyen a gazdaság összességét tekintve egyensúlyba kerülhetett a kereslet és a kínálat. Ezt elősegítették kínálati tényezők is: a magánszektor megjelenése, a termelésbe való belépés némi könnyítése, az import részleges liberalizálása. Az infláció üteme egyre gyorsult, s 1991-ben tetőzött. 1991 júniusában az árindex 38,6 százalékkal volt magasabb a 12 hónappal korábbinál. Mindezek a folyamatok feltehetően

felszámolták az elkölthetetlen vásárlóerőt, a „monetary overhang”-et. Más szóval fokozatosan felszámolódtott az a makroökonomiai állapot, amelyet a közgazdászok egy része általános túlkeresletként szokott jellemezni.

Már 1991-ben megindult és 1992-ben érzékelhetőbbé vált a pénzügyi kormányzat *diszinflációs* törekvése. Az inflációs ráta 1992 júliusában érte el az eddig legalacsonyabb szintet; akkor 20,1 százalékkal volt alacsonyabb a 12 hónappal korábrinál, azóta a 20–26 százalékos sávban ingadozik éves szinten. Tulajdonképpen már korábban is bizonyos fokig kordában tartotta a monetáris politika a keresletet. Ha a késői nyolcvanas és a korai kilencvenes évek pénzügyi politikáját egy ortodox monetarista közgazdász nem is nevezné „restriktívnek”, hiszen folyamatosan teret adott igen tekintélyes inflatorikus pénztömeg-növekedésnek, annyi azonban bizonyos, hogy a kereslet nem „szaladt el”⁸. Sőt, volumenét tekintve, számottevően csökkent, s mind szélesebbre nyílt a rés a korábbi maximális kínálat, azaz a potenciális GDP és a kereslet között. Végeredményben makroszinten a gazdaság átbillent túlkeresleti állapotból elégtelen keresleti állapotba.

A „piaci rezsim” szemléletesen jellemezhető a készletek összetételét leíró szintetikus mutatóval. Hiánygazdaságban a vállalat főképpen inputkészleteket halmoz, míg outputját hamar elviszik a vevők. A hiánygazdaság felszámolásakor ez az arány megváltozik; nincs szükség inputok halmozására, ugyanakkor az értékesítési nehézségek miatt felgyülik az outputkészlet. Ezt az arányváltást mutatja be az 5. táblázat. Korábban 6 körül volt a mutató értéke Magyarországon, azaz hatszor annyi volt az inputkészlet, mint az outputkészlet, szemben az érett és fejlett piacgazdaságok 1 körüli értékével. Jelenleg a mutató értéke drámai csökkenést jelez, lement jóval 3 alá – bár még nem érte el az érett piacgazdaságra jellemző arányt.

A TERMELÉST HÁTRÁLTATÓ TÉNYEZŐK MAGYARORSZÁGON
(SZÁZALÉK)

Negyed- év	Elégte- len ke- reslet	Munkaerő hiánya	Elégtelen kínálat		Finanszíro- zási problémák dollár terület- ről im- portált
			hazai eredetű	rubel terület- ről im- portált	
anyagokból és alkatrészekből					
1987/1.	26,0	22,2	41,2	42,6	31,2
2.	27,4	23,7	42,3	46,7	24,3
3.	21,3	24,1	46,6	50,4	22,1
4.	24,1	15,8	39,4	41,8	20,4
1988/1.	28,0	15,7	50,0	16,6	32,8
2.	28,3	24,7	44,1	17,2	35,3
3.	27,3	23,0	45,3	18,2	64,0
4.	30,7	19,3	38,5	14,9	22,4
1989/1.	38,0	21,5	37,6	14,4	17,9
2.	40,1	22,0	28,7	11,0	11,8
3.	40,4	21,9	27,5	10,3	8,9
4.	51,2	13,4	21,4	8,0	6,3
1990/1.	51,3	12,1	13,8	5,8	3,9
2.	56,1	13,9	13,0	3,4	2,2
3.	51,0	10,3	15,3	4,6	5,2
4.	54,5	4,3	11,3	3,2	3,7
1991/1.	60,6	4,3	9,4	2,3	2,6
2.	70,1	4,0	7,1	1,5	2,4
3.	66,8	3,3	6,2	1,2	2,0
4.	65,9	3,0	7,2	0,5	1,0
1992/1.	65,1	3,3	5,8	0,3	1,0
2.	62,2	7,4	5,9	0,7	1,5
3.	56,1	4,4	10,6	1,7	3,1
4.	54,5	4,8	8,7	0,7	2,3
1993/1.	57,7	2,2	6,1	1,3	45,5

Forrás: KOPINT-DATORG (1993).

Megjegyzés: A felmérés módszerét a német IFO kutatóintézet dolgozta ki és az számos más országban használatos. A válaszadókat arra kérik, hogy sorolják fel a termelést akadályozó tényezőket. Minden válaszadó annyi tényezőt említhet, amennyit akar. Az adatok a tényezők relatív előfordulását jelzik, százalékban. (Például 1987 1. negyedévében 100 válaszadó közül 26 említette az elégtelen keresletet, más tényezők említése mellett.) A megkérdezettek olyan termelést akadályozó tényezőket is említettek, amelyek nem szerepelnek a táblázatban. A rubel terület a volt KGST-tagországokat foglalja magában. A felmérés 1987-ben és 1993-ban nem különítette el a rubel- és a dollárterületről származó importot; ezekben az években az adatok a teljes anyag- és alkatrészimportra vonatkoznak.

FOGYASZTÓI ÁRINDEXEK MAGYARORSZÁGON, 1980—1993

4. táblázat

Év	Évi átlagos változás (százalék)
1980	9,1
1981	4,6
1982	6,9
1983	7,3
1984	8,3
1985	7,0
1986	5,3
1987	8,6
1988	15,5
1989	17,0
1990	28,9
1991	35,0
1992	23,0
1993. január	25,9
1993. február	24,7
1993. március	23,4

Forrás: 1980—1990 időszak: Központi Statisztikai Hivatal (1991, 218. o.); 1991: Központi Statisztikai Hivatal (1992b, 62—63. o.); 1992: Központi Statisztikai Hivatal (1992c, 63. o.); 1993: a Központi Statisztikai Hivatal közlése.

AZ INPUT- ÉS OUTPUTKÉSZLETEK ARÁNYA

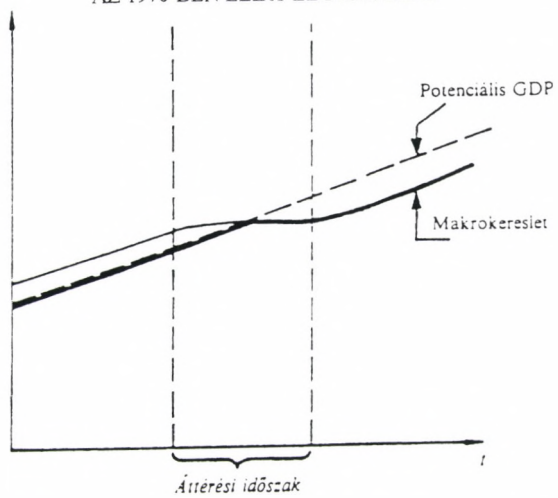
5. táblázat

Ország Időszak	Inputkészlet/outputkészlet
<i>Kapitalista országok, 1981—1985</i>	
Ausztria	1,06
Egyesült Államok	1,02
Finnország	1,92
Japán	1,09
Kanada	0,92
Nyugat-Németország	0,71
Portugália	1,66
<i>Magyarország</i>	
1981—1985	6,10
1988	5,16
1989	4,65
1990	3,50
1991	2,67

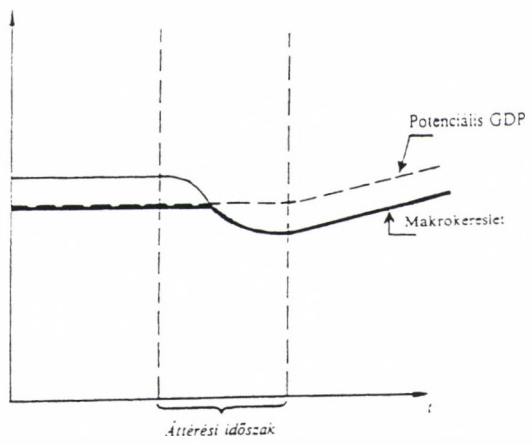
Forrás: A táblázatot Chikán Attila készítette.

2a)ÁBRA
AZ 1970-BEN LEÍRT ELGONDOLÁS

2b)ÁBRA
AZ 1990-ES ÉVEK REALITÁSA

Mindebből egész sor fontos következtetés adódik témánk, azaz a recesszió szempontjából.

Nem lehet a recessziót kizárólag az elégtelen kereslettel magyarázni. Most is csak a vállalatok fele tekint a kereslet elégtelenségét a termelés akadályozójának⁹ Jelenleg „félleg-keynesi” helyzettel állunk szemben, amelynek kezelésére nem alkalmas *egymagában* egy doktriner keynesista terápia. De rögtön hozzá kell tennünk a gondolat másik felét: éppen mert már félleg-keynesi a helyzet, a kereslet alakulása igen tekintélyes szerepet játszik az output meghatározásában. Ezért ezt részleteiben is elemzem majd a tanulmány második részében. A posztzocialista transzformációs recesszióban immár nem a kínálat központi szabályozói „léptek a fökre”, mint egykoron, a szocialista gazdaságban végbement beruházási és termelési „visszafogások” idején. Noha most sem *kizárólag* a keresleti oldalon gerjesztett recesszióval állunk szemben, ennek az oldalnak a szerepe vált elsődlegessé.

Amikor huszonhárom évvel ezelőtt először tettem fel magamnak azt a kérdést, hogyan megy majd át a kínálatkorlátos eladók piaca keresletkorlátos vevők piacába, abban reménykedtem, hogy ez megvalósítható a termelés visszaesése nélkül is.¹⁰ Azt gondoltam: a kínálat folyamatosan nő, miközben a kereslet növekedése annyira lassul (bár továbbra is pozitív marad), hogy végül is a helyzet átbillen túlkeresletből túlkínálatba. Az akkori elképzelést, pontosabban reményt szemlélteti az 1971-es könyvből átvett *2a) ábra*. Sajnos a gyakorlatban számos ok miatt másképpen megy végbe az átmenet. Magyarországon már jóval a rendszerváltás előtt előbb lassult a termelés növekedése, majd hosszú stagnálás következett be. Ha ilyen körülmények között akarunk átmenni túlkeresletből túlkínálatba, akkor a kereslet növekedésének lefékezése, sőt (volumenben mérve) abszolút csökkentése elkerülhetetlenül magával rántja a kínálatot is, s ezek egymásra hatása ördögi körként hozzájárul a recesszió elmélyüléséhez. A posztzocialista gazdaság, amikor átmegy az egyik tartós piaci rezsimből, az eladók piacából a másik tartós piaci rezsimbe, a vevők piacába, akkor nem ideális egyensúlyi helyzetbe kerül, hanem *túlbillen*. A kereslet és kínálat valóságos dinamikáját szemlélteti, stilizált formában, a *2b) ábra*. A termelés a már elért csúcsponthoz képest abszolút volumenben mélyen visszaesik; ebben a tekintetben a gazdaság állapota a szokványos kapitalista üzleti ciklus hullámvölgyének mélypontjára emlékeztet.¹¹

Tulajdonképpen rossz lelkiismerettel használtam a fentiekben az *általános* túlkereslet és túlkínálat kifejezéseket, mert szimplifikálják a helyzetet. Hosszú ideje hadakozom az aggregált makrokategóriák könnyelmű alkalmazása ellen ebben a témakörben. A hiánygazdaság körülményei között is léteztek eladhatatlan áruk. Mikroszinten egymás mellett élhetnek túlkeresleti és túlkínálati jelenségek. A termelők egy része kínálati, másik része keresleti korlátokba ütközik. Most ez a figyelmeztetés időszerűbb, mint valaha. De ez más átvezet a következő tényezőhöz, a gazdaság reálszerkezetének átalakulásához.

A gazdaság reálszerkezetének átalakulása

Amikor a fentiekben a makroszintű pénzügyi egyensúly helyreállítását tekintettük át, nyitva maradt az a kérdés: miért jár a piacirezsim-váltás, az eladók piacából vevők piacává való alakulás recesszív hatásokkal.

Végbemeget az árak fokozatos (más országokban esetleg hirtelen) felszabadítása, ezzel együtt új relatív rendszerer alakul ki. Minél inkább együtt jár ez a külkereskedelem liberalizálásával (s Magyarországon számottevő mértékben párhuzamosan ment ez is végbe), annál erőteljesebben és kisebb késleltetéssel érzetik hatásukat a külföldi relatív árak is. Egyszeriben kiderül, hogy egész sor termékre és szolgáltatásra a korábbi magas vagy csak kevésbé csökkentett árakon nincsen elegendő kereslet; ha pedig az árak zuhannának, akkor a termelés veszteségesé válna. Ha ezzel egy időben (fokozatosan vagy hirtelen) megszüntetik e vállalatok pénzügyi támogatását, akkor azok kénytelenül érzeltüket csökkenteni vagy teljesen beszüntetni. Ugyanakkor más termékek ára az eddig elfojtott kereslet jelentkezése nyomán megnő, termelésük vagy importjuk jövedelmezővé válik. Az új relatív árak és ezzel együtt a kereslet új termékösszetétele nyomán tehát megindul a kínálat alkalmazkodása, azaz a termelés reálszerkezetének átalakulása. Csakhogy a mennyiségek alkalmazkodása az új árakhoz mindenütt

időt vesz igénybe, s különösen nehézkes, több ok miatt, a poszt szocialista átmenet idején. (Ezeknek az okoknak egy részére még visszatérünk.)

6. táblázat

A GDP ÖSSZETÉTELE MAGYARORSZÁGON

Ágazat	A GDP forrásai gazdasági ágak szerint (százalék)			
	1986	1988	1990	1991
Ipar	36,7	34,1	31,8	30,7
Építőipar	6,6	7,7	6,6	6,3
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	20,7	16,6	16,2	14,8
Közlekedés, posta és távközlés	8,9	8,0	8,2	8,8
Kereskedelem	9,4	10,1	11,5	11,1
Vízgazdálkodás	1,4	1,4	1,3	1,3
Egyéb anyagi tevékenységek	1,2	1,1	1,3	1,4
<i>Anyagi tevékenységek</i>	<i>84,9</i>	<i>79,0</i>	<i>76,9</i>	<i>74,4</i>
Személyes és gazdasági szolgáltatások	4,6	5,0	5,6	-
Pénzügyi intézmények szolgáltatásai	-	1,5	2,0	-
Egészségügyi, szociális és kulturális szolgál- tatások	6,2	8,7	9,4	-
Közösségi, közigazgatási és egyéb szolgáltatások	4,3	5,8	6,1	-
<i>Nem anyagi tevékenységek</i>	<i>15,1</i>	<i>21,0</i>	<i>23,1</i>	<i>25,6</i>

Forrás: 1986: Központi Statisztikai Hivatal (1989, 57. o.); 1988 és 1990: Központi Statisztikai Hivatal (1992a, 95. o.); 1991: Központi Statisztikai Hivatal (1992d, 61. o.).

Az erőteltett növekedés stratégiája a szocializmusban olyan termelési szerkezetet alakított ki, amely nem alkalmazkodott a végső felhasználás s ezen belül a háztartási fogyasztás igényeire, s amelynek felhasználására a központi allokáció és a hiány kényszerítette a vevőket. A reform megkezdése óta fokozatos változás megy végbe az output termékösszetételében; ez az átalakulás az elmúlt években meggyorsult. Ágazati szinten ez elsősorban az ipari termelés részarányának és abszolút volumenének csökkenését, valamint a szolgáltatások részarányának és abszolút volumenének növekedését foglalja magában. (Lásd a 6. táblázatot.) Ezen belül ezerféle kisebb és nagyobb átrendeződés megy végbe mikroszinten, az output konkrét termékösszetételében.

A transzformációs recesszió ebben a tekintetben sokkal inkább schumpeteri, mintsem keynesi jellegzetességeket mutat. Nem egyszerűen elégtelen az aggregált kereslet, hanem miközben a gazdaság egyik szegmensének kibocsátása iránt drámaian csökken a kereslet, a másik szektoré iránt nem csökken, sőt még esetleg nő is. Csak két példát említek. A hosszú időn át elhalasztott kereslet szinte robbanásszerűen fejlesztette ki a személyi számítógéppel, az elektronikával, a modern informatikával és telekommunikációval kapcsolatos vállalkozásokat; ennek a széles szektornak még a recesszió közepette is hosszú időn át valóságos konjunktúrája volt. Az új relatív árak és az új összetételű kereslet hatására kivirágzott a vendéglátóipar és a turisztikával kapcsolatos szolgáltatás.

A termékösszetétel és az ágazati szerkezet változása összefonódik két másik változási folyamattal.

Változnak a tulajdonviszonyok. Csökken a tiszta állami tulajdonban lévő szektor részaránya, és nő a tiszta magántulajdonú, valamint az állami és a magántulajdon különböző kombinációit magában foglaló, vegyes tulajdonú szektor részaránya. Ez úgy megy végbe, hogy abszolút mértékben csökken a tiszta állami szektor termelése, míg a magán- és vegyes tulajdonú szektoré nő.

Változás megy végbe a vállalatok méretösszetételében. A klasszikus szocialista rendszer szinte teljesen felszámolta a kis- és középvüzeteket. A szocialista reformkorszakban, 1968-tól 1989-ig már kezdett visszaszivárogni a kis- és középvüzet, de igazából a politikai fordulat óta szaporodnak igen gyorsan. A nagyvállalati szegmens részaránya és termelésének abszolút volumene csökken, miközben a kis- és középvállalati szegmens részaránya és abszolút volumene nő.

A háromféle átrendeződés nem esik pontosan egybe, de azért jelentős részben átfedi egymást. Nem vagyunk messze a valóságtól, ha azt emeljük ki, hogy az állami ipari nagyvállalat visszaszorulóban és a magántulajdonú szolgáltatási kisvállalat előrenyomulóban van. Ennél általánosabb és pontosabb a fogalmazás, ha – anélkül, hogy specifikálnánk a tulajdon, méret és termék szerinti hovatarozást – a gazdaság összehúzódó és terjeszkedő szegmenséről beszélünk. A kívánatos tulajdonképpen az lenne, ha az expanzió gyorsabb lenne, mint az összehúzódás, és a kettő egyenlege pozitív növekményt adna. Sajnos a helyzet fordított, az első szegmens összehúzódása gyorsabb, mint a második tágulása. Nem azért, mert ezt bárki is így akarná, hanem mert a növekvő szegmens terjeszkedését számos tényező lassítja. Ezekről a lassító tényezőkről még a továbbiakban szó lesz.

Fájdalmas „természetes szelekció” megy végbe, de a traumának egészséges tisztító hatása van. Tulajdonképpen egy szokványos kapitalista üzleti ciklusban is végbermegy hasonló folyamat; ez a gondolat nagy szerephez jut A. Spiethoff és J. Schumpeter cikluselméletében.¹² A mi transzformációs recesszióknban e folyamat sokkal intenzívebb és átfogóbb. A kapitalista üzleti ciklus végén a gazdaság reálszerkezete aránylag kevésbé módosult a ciklus előttihez képest. Ezzel szemben a transzformációs recesszió után feltehetően (vagy inkább azt mondanám: remélhetően) drasztikus módosulás mutatkozik majd.

A koordináció zavarai

Sokan hittek abban a naiv gondolatban, amely szerint a központosított tervezés és a bürokratikus koordináció kiiktatása nyomán azonnal automatikusan megjelenik és működni kezd a piaci koordináció. Valójában létezik egy sajátos „senki földje”, amelyben a bürokratikus koordináció már nem és a piaci koordináció még nem működik, s amelyben szétesettség, koordinálatlanság és anarchia fékezi a gazdasági aktivitást¹³.

A koordináció hiánya sokféle formában jelentkezik; ezek közül emelek ki néhányat:

– A gazdasági aktorok régi viselkedési szabályosságai megszűntek, de még nem tanulták meg az új helyzetnek megfelelő új viselkedést.

– A bürokratikus koordináció egyes régi intézményei (szervezetek és jogszabályok) megszűntek, de vagy még el sem kezdődött, vagy csak lassan halad az új piaci intézmények kiépülése. A piaci kapcsolatok hálója még igen vékony, s időbe telik, amíg sűrűvé szövődik.

– A bürokratikus koordináció információs struktúrája felszámolódott, de nem fejlődött még ki az új jelzőrendszer, illetve a gazdasági aktorok még nem tudják kellőképpen érzekelni és feldolgozni az újfajta információkat.

– A bürokratikus koordináció, különösen a végső szétesése előtt, konszolidáltabb korszakaiban egyfajta rendet és kiszámíthatóságot biztosított. A piac természetéhez amúgy is hozzátartozik, hogy a résztvevők számára sok bizonytalanságot és kockázatot rejt magában. Ez azonban most, ebben a kiforratlan helyzetben megsokszorozódik. Az aktorok jó része nem ismeri ki magát, szorong, és döntéseiben tétovázik.

Végletes formában mutatkozik ez a jelenség a Szovjetunió helyébe lépett köztársaságok nagy részében, de fontos szerepet játszik más országokban, például Albániában vagy Bulgáriában is. Nézetem szerint ezekben az országokban ez a recesszió egyik, ha nem a fő oka.

Magyarországon a bürokratikus koordináció visszaszorítása jóval korábban, már 1968-ban kezdődött, s azóta – ismételt visszaesésekkel – fokozatosan haladt előre. Ezért a fentiekben leírt jelenség ma már kevésbé drámai formák között mutatkozik, mint ott, ahol szinte közvetlenül ugrottak át a klasszikus szocializmusból a posztoszocializmusba. Érdemes azonban visszaemlékezni, hogy a szocialista rendszer keretei között végbenmenő részleges reform idején is mindvégig léteztek „senki földjei”. Ennek idején Bauer Tamás így jellemezte ezt az állapotot: „Sem nem terv, sem nem piac.”¹⁴

A transzformációs folyamat Magyarországon sem fejeződött be. A koordináció zavarai, a „senki földje” jelenségek most is fel-felbukkannak, és – legalábbis egyes ágazatokban – nagymértékben hozzájárulnak a visszaeséshez. Két példát hozok fel.

Az egyik a mezőgazdaság, amelyben valósággal zuhant a termelés. A kollektív tulajdonra épülő szövetkezeti termelés, kiegészítve a háztáji törpe magángazdaságok termelésével sok szempontból nem volt hatékony, de azért működött, és bizonyos szempontokból eredményeket is ért el. Ezekhez a tulajdonformákhoz igazodott annak idején a koordináció minden eleme: a szakirányítás, a beruházások allokációja, a hitel- és adórendszer, az árak megállapítása, a termelő és a felhasználó közötti kereskedelmi kapcsolat stb. A régi tulajdonformák megintogtak, de nem alakultak még ki helyükbe kiforrott új tulajdonformák. Minden cseppfolyós állapotban van. A koordináció régi intézményei és szervezetei ilyen körülmények között felmondják a szolgálatot. Viszont a szükséges új koordinációs intézményrendszer – a kistermelőt a felhasználóval összekötő korszerű, új nagy- és kiskereskedelmi hálózat, a kistermelőt kiszolgáló új hitelrendszer, az európai gyakorlathoz igazodó, a stabilitást elősegítő ár- és támogatási rendszer – még nem alakult ki. Mindez súlyosan visszaveti a termelést. A gondokat egész sor nagy kormányzati hiba tetőzi, legfőképpen a kárpótlással és a szövetkezetek átszervezésével kapcsolatban.

A másik példa az építőipar és ezzel összefüggésben a lakásépítés és városrendezés. Noha a szocialista gazdaságban ez háttérbe szorított, elhanyagolt szféra volt, de azért kialakult szervezete és intézményrendszere. Volt olyan időszak, amelyben legalább a felépült lakások számát tekintve aránylag nagy volt a teljesítmény, még ha az elkészült lakások minősége gyenge is volt. Most, bár igen nagy lenne a lakásigény, ez a szféra is szétesett. Nem épültek még ki a piaci intézmények, alig működik még a lakáspiac sajátosságainak megfelelő hitelrendszer, fejletlen a közvetítő hálózat, nem jelentek meg még az egész városnegyedek fejlesztését vezérlő vállalkozók (a „developerek”), zavaros állapotban van a lakbérek és a szociális támogatások rendszere. Ezen a területen kétségkívül szükség van a piaci folyamatok állami felügyeletére, s egyes vonatkozásokban regulálására is (például a városrendezési vagy szociálpolitikai szempontok érvényesítésére). A bürokratikus és a piaci koordináció harmonikus összekapcsolódása helyetti lépten-nyomon azok zavaros konfliktusaival találkozhatunk. Mindezek következtében súlyosan visszaesett a lakásépítés, holott ez lehetne a posztoszocialista átmenet egyik sikerágazata.

A piaci koordináció kiépüléséhez idő kell. Ez az egyik oka annak, hogy a recesszió számos területen elhúzódik. De a fejlődés időigénye lerövidíthető megfelelő jogszabályokkal és állami kezdeményezésekkel. Ezzel kapcsolatban sok mulasztás terheli a kormányzatot: így többek között késlekedés volt tapasztalható a piaci koordinációt alátámasztó jogalkotásban és a törvények végrehajtásában; a piacgazdasággal konform állami felügyelet meg szervezésében; egyes indokolt területeken állami garanciaeszközök kialakításában.

A pénzügyi fegyelem és a hatékonyság kikénszerítése

A magyar gazdaságban a vállalati költségvetési korlát keményedése figyelhető meg.¹⁵ Ennek leginkább kézzelfogható megnyilvánulása a csődtörvény erőlyes végrehajtása – még ha azóta enyhítették is az eredetileg igen szigorú törvényt. Nagy számban kerül sor a csőd eljárások keretében a fizetéképtelen vállalatok újrászervezésére s egy részük felszámolására.

A magánvállalat eleve kemény költségvetési korláttal jön a világra. Noha vannak kísérletek itt is a puhításra, azért a magánszektor növekedése egyúttal a kemény költségvetési korlát térhódítását is magában foglalja.

Mi e változások hatása a jelen tanulmányban tárgyalt jelenségre, a recesszióra? A vállalatok egy része tönkremegy és kilép a piacról, ami elbocsátásokkal és a vállalati inputkereslet megszűnésével jár. A túlélő, de mostantól kezdve már valóban nyereségmaximalizáló, a túlélésért piaci eszközökkel küzdő vállalat a korábnál jobban takarékoskodik ráfordításaival, ami egyúttal azt jelenti, hogy csökken az inputok iránti kereslete. Megpróbálja felélni a múltban felduzzasztott inputkészleteit. Ez is keresletsökkentő hatással jár. Elbocsátja a feleslegessé vált munkásokat. A munkanélküliek fogyasztói kereslete általában kisebb, mint a foglalkoztatottaké.

Az állami vállalatok vezetése, még ha rá is szánja magát elbocsátásokra, bizonyos fokig húzódzik a munkaerő-felesleg radikális leépítésétől. A 7. táblázat szemlélteti, hogy a foglalkoztatottság az iparban jóval lassabban csökken, mint a termelés, s ennek következtében romlik a munka termelékenysége. Feltehetően még mindig nagy a kapun belüli munkanélküliség. Más a helyzet, ha az állami tulajdont privatizálják. Elméletileg is elvárható, de számos eset tapasztalatilag is igazolja: az új tulajdonosok első dolga az, hogy elbocsátják a feleslegesnek minősített dolgozókat.

7. táblázat

BRUTTÓ TERMELÉS, FOGLALKOZTATÁS ÉS MUNKATERMELÉKENYSÉG
A MAGYAR IPARBAN^A, 1980—1992

Év	Output	Foglalkoztatot- tak átlagos száma	Egy foglalkozta- tottra jutó termelés
(1989 = 100)			
1980	87,0	116,1	74,9
1981	89,4	113,7	78,6
1982	91,6	111,4	82,2
1983	92,3	109,2	84,5
1984	94,8	108,6	87,3
1985	95,5	107,9	88,5
1986	97,3	107,1	90,9
1987	101,0	104,4	96,8
1988	101,0	101,7	99,3
1989	100,0	100,0	100,0
1990	90,8	94,5	96,0
1991	71,3	82,2	86,7
1992 ^b	55,0	68,0	81,0

Forrás: 1980-1991 időszak: KSH (1992a, 122. o.); 1992: KOPINT-DATORG (1992, 193. o.).

^a Az 1980—1989-re vonatkozó outputadatok az iparhoz tartozó gazdasági szervezetek adatait tartalmazzák. Az 1990-re és 1991-re vonatkozó outputindexek az ipari termelés adataira épülnek. Az adatok 1990-től azokat a jogi személyiségű vállalatokat ölelik fel, amelyek több mint 50 főt foglalkoztatnak. A táblázat nem tartalmazza az építőipart.

^b 1992. január—június.

Elterjedt az a nézet, amely szerint a recesszióból való kilábalás és a növekedés fő eszköze a privatizálás. Ez azonban a valóságos összefüggést leegyszerűsítő tévképzet. Hosszú távon a magántulajdon térhódítása, a korábban állami tulajdonban volt nemzeti vagyon privatizálása és a

gazdaság minden szektorában a pénzügyi fegyelem kikényszerítése, a költségvetési korlát megkeményítése valóban növeli a hatékonyságot, és ezáltal végeredményben meredekebbé teszi a növekedés trendjét. *Rövid távon* azonban mindez másként hat, mert – amint azt a fentiekben vázoltuk – növeli a munkanélküliséget, csökkenti a keresletet és ezzel hozzájárul a recessióhoz. A választás a rövid távú antirecessziós cél és a hosszú távú növekedési cél között a poszt-szocialista átmenet egyik súlyos dilemmája.

A pénzügyi szektor elmaradottsága

A most tárgyalandó probléma tulajdonképpen része az előbbi kettőnek, de különleges fontossága miatt érdemes külön is szemügyre venni. Hogy mit jelent a különbség a teljesen monetizált kapitalista és a félig monetizált szocialista rendszer között, azt most érezzük csak igazán, amikor a pénzügyi szektor elmaradottsága a növekedés egyik gátjává vált.

Emlékeztetek a 3. táblázatnak arra az oszlopára, amely megadja, hogy a vállalatok mekkora hányada látja az elégtelen finanszírozásban a termelés növekedésének egyik akadályát. Figyelemre méltó, hogy míg 1987-ben ezt a megkérdezettek 20-30 százaléka említette, addig mostanában már 45-50 százalék körül van a gyakoriság.

A klasszikus szocializmus bankja nem igazi bank; valóságos funkciója inkább az ősszállami könyvelés és pénztárszolgálat, kiegészítve a termelővállalatok feletti felügyelet egyes mozzanataival. Vezérlő elve az, hogy amennyiben egy reálakciót szükségesnek minősít a terv, illetve az állami bürokrácia, akkor biztosítani kell a megvalósításhoz szükséges pénzt. Ahol még a politikai fordulat előtt reformálni kezdték a gazdaságot, mint például Magyarországon, ott a bankrendszer is kezdett átalakulni és némiképpen hasonlulni egy igazi piacgazdasági bankszektorhoz, noha ez a fejlődés még korántsem volt befejezettnek tekinthető.

Nem ennek a tanulmánynak a feladata a pénzügyi szektor átfogó elemzése; itt most csak néhány olyan problémával foglalkozom, amely közvetlenül kapcsolódik a témánkhoz, azaz a recessióhoz és növekedéshez.

Az egyik baj a hitelezői kockázat könnyelmű és felelőtlen vállalása ott, ahol ezt nem üzleti jellegű tényezők motiválják. Ez a probléma, amely kapcsolódik az előző alfejezetben tárgyalt kérdéskörhöz, nevezetesen a pénzügyi fegyelem ügyéhez, igen élesen jelentkezik még ma is a Szovjetunió utódállamaiban. Ott bankhitelekkel tartják életben a ráfizetéses vállalatok ezreit; ezzel gerjesztik az inflációt és akadályozzák a pénzügyi fegyelem kikényszerítését. Magyarországon ez már nem tömeges jelenség; ezen a fázison már túljutottunk. De azért nálunk sem számolódtok fel teljesen az állami kereskedelmi bankok és az állami nagyvállalatok közötti sajátos viszony. Az állam mindkettő gazdája; bizonyos értelemben „perszónalunio” érvényesül. A bankok nem egy esetben kíméletesebbek e régi partnerekkel szemben, ha a követelések érvényesítéséről van szó, mint az új ügyfelekkel, a magánvállalkozókkal szemben. Időnként hasonló elfogultság tapasztalható új hitelek nyújtásakor is¹⁶. A behajthatatlan hitelekkel kapcsolatos rendezés igen sokáig késlekedett. A bankok az állami vállalati szektor iránt tanúsított „puha”, magatartásukkal akadályozzák a korábban körvonalazott természetes szelekció megvalósulását. A helyzetet tovább rontja, hogy a kormányzat és a politikai élet egyik-másik magas beosztású személyisége, rendszerint informális módon, időről időre beavatkozik az állami tulajdonban lévő kereskedelmi bankok tevékenységébe, nyomást gyakorol hitelezési döntéseikre.

Egyes hitelkapcsolatokban a kockázat semmibevétele, másokban viszont túlzott óvatosság, valóságos gyávaság mutatkozik, különösen ha kis- vagy közepes méretű magánvállalat vagy háztartás akarja felvenni a hitelt. El kell ismerni, hogy itt valóságos dilemmáról van szó. A bankok most kezdik csak igazán megszokni, hogy *üzleti* tevékenységet kell folytatniuk, amely összességét tekintve nyereséget hoz. Most kellene megtanulniuk, hogy a bank nem felsőbb parancsra vagy politikai funkcionáriusok baráti ajánlásaira pénzt osztogató intézmény. Igen ám, de most sok esetben stréber túlbuzgósággal alkalmazzák a frissen tanult leckét, és végtelenen irtóznak a kockázattól. Egyelőre még nem sajátították el eléggé a lecké második felét, azt ugyanis, hogy a

bank mint üzleti vállalkozás abból él és abból kell nyereséget szereznie, hogy hitelez. Az „áruvisszatartásból” nem tud tartósan hasznot szerezni egyetlen piacgazdasági vállalkozás sem.

Paradox helyzet alakul ki. A bankrendszerben nagy tömegű likviditás halmozódik fel – de ott megreked. Egyfelől: a kereskedelmi bankok húzódoznak attól, hogy ezt széles körben hitelként kihelyezzék, de a vállalkozói kör is tartózkodik a hiteligenylestől, mert maga is túl kockázatosnak érzi.

Hosszú időn át igen magas volt a nominális kamatláb, amely csak nem is olyan régen kezdett csökkenni. A reálkamatláb, a magas inflációs ráta miatt ugyan kevésbé volt riasztó, de még annak szintje is eléggé magas volt ahhoz, hogy sok vállalkozót visszatartson hitelek felvételétől. Vita folyik arról, hogy a jelenlegi magyar helyzetben milyen szerepet játszik a kamatláb magassága a hitelek felvételével kapcsolatos döntésben. Nincs a határozott állásfoglaláshoz kellő súlyú érvm; inkább csak a benyomásmatom tudom közölni. Úgy tűnik, hogy a tanulmány írásakor érvényes reálkamatláb mellett a közepesen sikeres vállalkozás is képes lenne a mostanában felvett hitel adósságszolgálatát ellátni. Nézetem szerint azoknak van igazuk, akik szerint a hitelek felvételétől való húzódozás fő oka a bizonytalanság.¹⁷ Túl sok a kiszámíthatatlan elem a jövőndő jogi helyzetben, a tulajdonviszonyokban, az adózásban és más közterhekben, a relatív árak és az infláció jövőndő alakulásában s nem utolsósorban a gazdaság általános állapotára vonatkozó prognózisokban. Ami pedig a hitelezői oldalt illeti: ahhoz viszont talán már eléggé lecsökkent a kamatláb, hogy a bankok még inkább húzódozzanak hitelek nyújtásától éppen a gazdasági feltételek adott bizonytalansága miatt.

Az előző alfejezetben megkezdett gondolatsor folytatásképpen itt megemlíthetem: egyelőre még egész sor intézmény és szervezet hiányzik, amelyre nagy szükség lenne a piacgazdaság működéséhez általában, különösen pedig a mi átmeneti gazdaságunk előrelendítéséhez. Csak néhány példát említek. Nem alakult ki a jelzálogok és garanciák olyan rendszere, amely nem egyszerűen lemásolná az érett piacgazdaságok szabályait és konvencióit, hanem figyelembe venné a mi átmeneti gazdaságunk jellegzetes kiforratlanságát, a vállalkozói réteg kezdeti gondjait. Még mindig nem fejlődött ki minden modern pénzügyi rendszer elemi eszköze, a folyószámla- (csekk-) rendszer. Igen lassúak és drágák az átutalások és lassú a bankrendszeren belül átfutó követelések behajtása. Kevésbé terjedt el a hitelkártya. Nem erősödött meg a különféle befektetési társaságok, kockázattőke-vállalkozások, nyugdíjpénztárak és más pénzügyi közvetítő intézmények hálózata. Igencsak a kezdetén tart a tőkepiac fejlődése.¹⁸

Itt is meg kell említenem azt a két ágazatot, amelyről már korábban szó volt: a mezőgazdaságot és a lakásépítést. Mindkettőnél sajátos hitelezési és tőkepiaci konstrukciókat alkalmaznak szerte a világban. Magyarországon ezek kiépítése igen vontatottan haladt előre, ami nagyban hozzájárult az e két ágazatban mutatkozó súlyos visszaeséshez.

Igaz, a pénzügyi szektor fejlődése elkerülhetetlenül hosszú időt vesz igénybe, de a kormányzatot is sokféle mulasztás terheli abban, hogy nem tartunk előbbre. Ez érvényes mindazokra a jelenségekre, amelyekkel az elmaradottságot szemléltettem. Még egy további jellemző példa a kormányzati mulasztásra az a huzavona és hosszú halogatás, amely a vállalkozóknak nyújtható E-hitelek feltételeinek megkönnyítését és ezzel igénybevételük kiszélesítését megelőzte. Tétovázás és fantáziatlanság mutatkozik olyan területen, ahol valóban szükség lenne konstruktív állami kezdeményezésekre.

G. A. Calvo és F. Coricelli már említett (1992) tanulmányukban a hitelrendszer működési zavarai és a hitelek szükségességében látják a recesszió egyik alapvető okát. Ez jogosnak tűnik, de – legalábbis Magyarország esetében – némileg pontosítani kell ezt a megállapítást. A fő bajt nem abban látom, hogy szűkös a központi monetáris politika által lehetővé tett összes hitel kínálata. Itt még redundancia is tapasztalható. A fő baj nézetem szerint abban van, hogy túl nagy súrlódással, rossz hatékonysággal működik a pénzügyi szektor mint a pénz közvetítője a betétképző-megtakarító pénztulajdonos és a kölcsönök felvevője között.

A tanulmány első részének összefoglalásaképpen megállapítható: a poszt-szocialista átalakulás szükségképpen létrehoz olyan folyamatokat, amelyek az összes termelés csökkenése

irányába hatnak. Ötféle „dimenzióban” vizsgáltuk az átalakulásnak ezt a fájdalmas következményét; ez az ötféle folyamat egymással összefonódva, egymást erősítve hátráltatja a növekedést, illetve visszaveti a termelést. A negatív hatásokat kormányzati hibák tetézik.

II. A MAKROKERESLET NÉGY ÖSSZETEVŐJÉRŐL

Az előző rész első alfejezete rámutatott arra a kitüntetett s egyre növekvő szerepre, amelyet a posztszocialista átmenet idején a keresleti oldal játszik az output meghatározásában. Ezért most a makroökonómiában szokásos tagolásban sorra vesszük a kereslet fő összetevőit. (Változásaikról összefoglaló áttekintést ad a 8. táblázat.)¹⁹ De előljáróban is hangsúlyozni szeretném: nem szorítokozom kizárólag a keresleti (felhasználási) oldal vizsgálatára, hanem szóba kerülnek majd a kínálati (termelési) oldal egyes jelenségei is. Noha kiindulópontként mindegyik tételnél először makroszemlélettel közelítem meg a jelenséget, több ízben kitérek majd a mikroökonómiai és institutionális vonatkozásokra is.

Beruházás

Kezdjük azzal, ami a közép- és hosszú távú növekedés szempontjából a legfontosabb: a beruházással! A beruházások volumene súlyosan visszaesett (lásd a 9. táblázatot), mégpedig a csúcsponthoz képest 29 százalékkal. Az egyre csökkenő GDP felhasználásában visszaszorult a beruházások részaránya (lásd a 10. táblázatot).

Megnevezés	A BRUTTÓ HAZAI TERMÉK FELHASZNÁLÁSA			Volumenindexek			
	GDP (1988-as áron, millió forint)			(százalék)			
	1988	1989	1990	1991	1989/ 1988	1990/ 1989	1991/ 1990
Lakossági Fogyasztás	873 814	893 586	861 112	811 591 ³	102,3	96,4	94,2
Közösségi fogyasztás	175 000	164 000	168 300	163 755 ³	93,7	102,6	97,3
<i>Végső fogyasz- tás</i>	<i>1 048 814</i>	<i>1 057 586</i>	<i>1 029 412</i>	<i>975 346³</i>	<i>100,8</i>	<i>97,3</i>	<i>94,7</i>
Beruházás	310 801	332 529	308 800	272 925 ³	107,0	92,9	88,4
Készlet- felhalmozás	49 941	32 685	40 947	-1 136 ³	-	-	-
<i>Bruttó felhalmozás</i>	<i>360 742</i>	<i>365 214</i>	<i>349 747</i>	<i>271 789³</i>	<i>101,2</i>	<i>95,8</i>	<i>77,7</i>
<i>Belföldi felhasz- nálás</i>	<i>1 409 556</i>	<i>1 422 800</i>	<i>1 379 159</i>	<i>1 247 135³</i>	<i>100,9</i>	<i>96,9</i>	<i>90,4</i>
Export	530 395	536 815	508 132	430 345 ³	101,2	94,7	84,7
Import	491 738	500 737	479 425	437 038 ³	101,8	95,7	91,2
<i>Kiviteli (+) illetve behoza- tali (-) többlet</i>	<i>38 657</i>	<i>36 078</i>	<i>28 707</i>	<i>-6 693</i>	-	-	-
<i>GDP összesen</i>	<i>1 448 213</i>	<i>1 458 878</i>	<i>1 407 866</i>	<i>1 240 442</i>	<i>100,7</i>	<i>96,5</i>	<i>88,1</i>

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal (1993, 1.3.2 táblázat).

BERUHÁZÁS MAGYARORSZÁGON, 1980—1992

Év	Beruházás 1980 = 100 (összehasonlító árak alapján)
1981	95,6
1982	94,2
1983	90,9
1984	87,7
1985	85,1
1986	90,6
1987	99,4
1988	90,3
1989	95,0
1990	86,8
1991	76,8
1992 ^a	71,0

Forrás: Az adatok a Központi Statisztikai Hivatal közlésén alapulnak.

^a A Központi Statisztikai Hivatal előzetes kalkulációja. A beruházási adatok az üzembe helyezett és a befejezetlen beruházások teljesítményértékére vonatkoznak.

A klasszikus szocialista rendszerben állandó, kielégíthetetlen beruházási éhség mutatkozott. Sohasem lankadt el az, amit Keynes a beruházásra serkentő „állati ösztönöknek” (animal spirits) nevezett. A döntéshozókat minden szinten, a műhelyfőnöktől a miniszterelnökig expanziós készletetés hajtotta. Az a tény, hogy a beruházás számláját végül mindig közpénzből fizették ki, és ezáltal kiküszöbölték a beruházás pénzügyi kudarcát, garantálta a növekedési optimizmus állandóságát.

10. táblázat

BERUHÁZÁS MAGYARORSZÁGON, 1980—1991

Év	Beruházás a GDP százalékában
1980	28,8
1981	26,5
1982	25,2
1983	24,5
1984	23,0
1985	22,5
1986	24,0
1987	24,7
1988	20,6
1989	20,3
1990	17,8
1991	19,1

Forrás: 1980—1987 időszak: Magyar Nemzeti Bank (1990, 97. o.); 1988-1990 időszak: National Bank of Hungary (1991, 129. o.); 1991: Vigh Judit (1993, 22. o.).

Már a felemás reformok is tompították, a politikai fordulat és a nyomában végbemenő intézményi változások pedig szinte kiirtották ezt a szemléletet. A beruházási éhség megszűnt, helyébe óvatosság, sőt sokaknál gyanakvó félelem lépett²⁰. Vegyük sorra a beruházási döntések különböző szféráit!

1. A kormányzati szektorban, amihez itt most nem soroljuk hozzá az állami tulajdonban lévő vállalatokat, visszaesett a beruházási tevékenység. Ez persze összefügg a súlyos fiskális helyzettel. A szocialista rendszerben hasonló feszültség még nem riasztotta volna el a felső vezetést nagy beruházási terhek vállalásától, hiszen akkor erről a nyilvánosság teljes kizárásával lehetett dönten. Bármilyen nagy is volt a beruházási kiadás, azt fedezni lehetett a lakosságra kivetett közvetett adókkal. Most azonban ez szóba sem jöhet, hiszen az adófizetők pénzének elköltése felett a legnagyobb nyilvánosság előtt a parlament rendelkezik.

A recesszió leküzdése érdekében kívánatos lenne, hogy a kormányzati kiadásokon belül növekedjék a beruházások részaránya. Az államnak jobban ki kell vennie a részét elsősorban az infrastrukturális beruházásokból.

2. Az állami vállalatoknak abban az osztályában, amely előreláthatólag hosszabb ideig vagy véglegesen állami tulajdonban marad, szükség lenne a fennmaradást biztosító és korszerűsítő beruházásokra. Csakhogy ebben a körben is sok vállalat súlyos pénzügyi nehézségekkel küzd, és nem eléggé hitelképes. Ha a beruházás ráfizetésesnek mutatkozna, nem számíthatnak automatikus kiegészítésre. Ezért nyoma veszett a régi magabiztosságnak, a vezetők tétováznak, és nemigen mernek beruházni. Ezen változtatni kellene. A döntéshozók természetesen felelősséggel tartoznak a beruházási döntésekért, amelyeket végső soron közpénzből fedeznek. Ez azonban ne akadályozza azt, hogy végül is szülessenek ilyen döntések; a gazdasági közvéleménynek is bátorítania kell az állami szektort beruházási tevékenységre.

3. Még súlyosabb a helyzet azokban az egyelőre még állami vállalatokban, amelyekről tudni lehet, hogy magántulajdonba kerülnek majd. Itt szinte megbénul minden beruházási tevékenység; az új tulajdonosokra várva senki sem mer hozzákezdeni. Sőt, csendben diszinvesztíció folyik, azaz a korábban beruházott vagyon felélése. Ezekből a megfigyelésekből több gyakorlati következtetés adódik.

– A beruházások szempontja is sürgeti a tulajdonosváltás gyorsítását. Az értékesítés fő kritériuma ne a közvetlen árbevétel legyen, hanem az általános társadalómátalakítási célok mellett leginkább az új tulajdonosok által ígért beruházási és munkahely-teremtési program várható eredményeit kell mérlegelni.

– Addig is, amíg a privatizálásra sor kerül, legalább azt kell biztosítani, hogy a vagyon minél jobb állapotban kerüljön az új magántulajdonosok kezébe. Ennek elemi része az állagmegőrzés, a gondos karbantartás. Sok vállalat esetében időszerű a reorganizáció, ami rendszerint ugyancsak kisebb-nagyobb befektetéseket igényel.

– A vállalatok menedzsereit az eddigénél sokkal inkább érdekeltté kell tenni abban, hogy a fenti feladatok megvalósuljanak, és ne leromlott, hanem minél értékesebb vagyon kerüljön privatizálásra.

4. A magánvállalatokban tulajdonképpen él a Keynes által emlegetett „animal spirits”; már a belépések, vállalatalapítások nagy száma is igazolja ezt. Él – vagy pontosabban: élne, ha számos kedvezőtlen körülmény le nem hűtené a beruházási kedvet. Kettőt már említettem a pénzügyi szektor tárgyalásakor: a piaccgazdaságban egyébként szokásosnál sokkal nagyobb bizonytalanságot, valamint a pénzügyi szektor elmaradottságát és húzódozását a magánvállalat számára nyújtott hitelezéstől. Ehhez párosul a tőkepiac gyengesége; továbbá az, hogy az adózási rendszer nem eléggé barátságos a beruházások iránt. Sokan a beruházási kedvet lohasztó tényezők közé sorolják a kamatlábak magas szintjét is. (A kérdésről már korábban szó volt.)

A recesszióból való kilábalás kulcskérdése, hogy ezeket a kedvezőtlen körülményeket kiküszöböljük.

5. A beruházási szféra fontos szereplője a háztartás, amely a saját használatra szolgáló öröklakás vagy ház építését finanszírozhatja – megtakarításaiból és hitelből. Már szó volt róla, s itt

csak a teljesség kedvéért kell újra megemlítenem: általában a lakásépítés és ezen belül a háztartás által finanszírozott lakásépítés súlyosan visszaesett. Ennek a tevékenységnek a fellendítése – többek között könnyebben megszerezhető hitelek, valamint adókedvezmények révén – fontos szerepet játszhat a recesszió leküzdésében.

Fogyasztás

Amint az a 8. táblázatból is kiderül: a magánfogyasztás (lakossági fogyasztás) volumene csökkent, de kisebb mértékben, mint a GDP és az összes reáljövedelem.

A központi tervezés mechanizmusában a háztartási jövedelmek túlnyomó részét az állam szabályozta, a megtakarítási hányad eléggé szilárd volt, s ezért a központi gazdasági irányítás pontosan megtervezhette a lakosság fogyasztói keresletét. Ma már erről szó sincsen. Vegyük sorra a kereslet meghatározóit!

1. A jövedelmek kisebb része származik a költségvetésből; nagyobb része a munkaadó és a munkavállaló megegyezésétől függ. Ezt befolyásolják ugyan a legmagasabb szinten folyó korporatív jellegű érdekegyeztetések, amelyekre a kormánynak nagy, bár nem kizárólagos befolyása van, de azért a tényleges bérmegállapodás decentralizált, és legfeljebb ajánlásként veszi tekintetbe a központi megállapodást.

2. Ha már adott a háztartás pénzbeli jövedelme, valamint korábbi felhalmozott megtakarítása, akkor saját kezében van a döntés, hogy abból mennyit költ el és mennyit takarít meg. Ezt befolyásolják kormányzati akciók (például a kamatlábra hatni próbáló monetáris és fiskális politika), de kétséges, hogy e befolyás mennyire erős.

Miközben a háztartások jövőendő költési szándéka, aggregált kereslete igen nagy hatással lesz a recesszióra – nehéz erre prognózist adni. Maga a háztartás is most ismerkedik az új helyzettel, most tanul meg újfajta megtakarítási döntéseket hozni. Az elemző közgazdász pedig még nem ismerte meg e tanulás eredményét, még nem képes felismerni, mi benne a szabályosság és mi az egyszeri, vissza nem térő eltérés valamiféle jövőendő szabályosságtól.²¹ Kiemeltek néhány hipotézist, amely feltehetően nemcsak a pillanatnyi magyar helyzetre vonatkozik, hanem általánosabb érvénnyel bír:²²

– Az állampolgár, aki egyre kevésbé számíthat az állam segítségére, biztonsági tartalékokat gyűjt betegség vagy munkanélküliség esetére és idősebb napjaira.

– „Háztartási megtakarításként” jelentkezik az induló magánvállalkozások (köztük nem regisztrált, szürke vagy fekete vállalkozások) üzleti forgótőkéjének felhalmozása.

– A magasabb jövedelmű rétegek megtakarítási hányada általában magasabb, mint az alacsonyabb jövedelműeké. Ezért feltételezhető, hogy az elmúlt években végbement jövedelem-differenciálódás az átlagos megtakarítási hányad növelése irányában hatott.

Valamennyi tendenciával számolhatunk a jövőben is.

Mi következik az elmondottakból a recesszió leküzdésére irányuló gazdaságpolitikára vonatkozóan? Hiba lenne szorgalmazni a fogyasztói kereslet növelését nyakló nélküli béremelések révén. Ez talán népszerű lenne a kezdetben, de veszélyes fegyver, amellyel könnyű túllőni a célon. Bekövetkezhet váratlan változás a költés-megtakarítás arányban is, és akkor a túlzott többletjövedelemből még nagyobb volumenű költési szándék zúdul a piacra. Ez nemcsak a termelésnek adna lendületet, hanem az árak emelkedésének is, és nagy inflációs lökéshez vezethet. A munkavállalók és érdekképviseleteik részéről nagy szükség van a továbbiakban is mérsékletre és józanságra. Ha pedig mégis túlzott béryomás mutatkozna, remélhetően a munkaadók (köztük a legnagyobb munkaadó, az állam) képes lesz ellenállást tanúsítani.

A bérek könnyelmű kezelése kedvezőtlen hatást gyakorolna a foglalkoztatásra is. Itt közismert makroökonomiai összefüggésről van szó. Igen sok vállalat kénytelen lenne munkásokat elbocsátani, ha az adott költségviszonyok és munkatermelékenység mellett túl magas bérköltség nehezedne rá.

Miközben továbbra is szükség van tehát óvatosságra és fegyelemre a bérek területén, jól célzott intézkedések elősegíthetik, hogy a háztartások gazdasági döntései is hozzájáruljanak a

recesszió leküzdéséhez. A kormányzat és a jórészt még állami kézben lévő pénzügyi szektor ebben sem bizonyult eléggé kezdeményezőnek. Csak néhány példát hozok fel. – Jobban kellene ösztönözni azt, hogy a lakossági megtakarítás ne csak a bankrendszer útján válhassék beruházássá. A háztartás a mainál nagyobb mértékben kapcsolódjék be a tőkepiacba, elsősorban befektetési társaságok, biztosítóintézetek és decentralizált nyugdíjpénztárak közvetítésével. Ez lekötné és ezáltal stabilizálná a megtakarítás számottevő részét.

– Itt is megemlítem azt, amiről már korábban szó volt: kívánatos, hogy a háztartások megtakarításának számottevő része lakosságfinanszírozás szolgálatára szolgáljon.

– A szocialista gazdaság örökségeként mindegyik posztiszocialista országban – így Magyarországon is – túl szűk sávra zsugorodik a fogyasztói hitel, sokkal szűkebbre, mint az érett piacgazdaságokban. A fogyasztói hitel kiterjesztése jól kézben tartható, és kedvező termelési hatásokkal járó keresletnövelést eredményezhet.

*Kormányzati fogyasztás*²³

A kormányzati fogyasztást finanszírozó állami költségvetés a napi politika állandó témájává vált. Tanulmányomban nem ezekhez a vitákhoz szólok hozzá. Témám keretei között maradok, s kizárólag a költségvetés és a recesszió viszonyával foglalkozom. A pillanatnyi helyzeten túllépve, e kapcsolat néhány általánosabb problémáját vizsgálom.

Ördögi körben vagyunk. A csökkenő termelés szükségképpen együtt jár csökkenő állami bevétellel, miközben az állami kiadások jó része nem függ közvetlenül a termelés mennyiségétől. Ezért a recesszió minden gazdaságban költségvetési deficitet idézhet elő. Viszont ha már adva van a deficit, akkor nehéz rászánni magunkat a gazdaságba beinjekciózandó fiskális ösztönzésre, amely pedig a leginkább kézenfekvő módszer a recesszió gyors leküzdésére.

Keynes óta közhelynek számít az a megállapítás, hogy recesszió esetén ajánlatos fiskális eszközöket is bevetni a makrokereslet növelésére, akár költségvetési deficit árán is. Utólag súlyosan elhibáztunk minősítették a keynesianus szellemben íródott gazdaságtörténeti munkák azoknak a kormányoknak a politikáját, amelyek az üzleti ciklus lefelé hanyatló ágában növelték az adókat és csökkentették a kiadásokat, mert ezek a lépések csökkentették az összes keresletet.

E gondolatmenet a következő megállapítást sugalmazza. Ha az elmúlt időszakban kisebb lett volna a deficit (kevesebb lett volna a kiadás és több a bevétel), akkor, minden egyéb körülményt adottnak véve, a történelmileg megvalósultnál nagyobb lett volna a termelés visszaesése. A költségvetési deficit anticiklikus stabilizátorként működött.

Ugyanezen gondolatmenetből adódik rövid távra a következtetés: veszélyes lenne most hirtelen nagymértékben csökkenteni a deficitet (ha ugyan erre egyáltalán képes lenne a kormányzat). Gyors és drasztikus csökkentés (például erőteljes adóemelés révén) hirtelen csökkenti a makrokeresletet, és ez az amúgy is mély recessziót lökészerűen még mélyebbre taszítaná. Mindezzel nem akarom félretolni mindazt a jól megalapozott érvet, amely a költségvetési deficit súlyosan káros voltát hangsúlyozta. Inflációs veszélyt hordoz magában; továbbá finanszírozása kizsírítja a beruházást, amelyre oly nagy szükség van a fellendüléshez és a növekedéshez. Csupán arra kell nyomatékosan felhívni a figyelmet, hogy közvetlen összefüggés van gazdaságunk e két súlyos betegsége, a recesszió és a költségvetési deficit között. Az egyik baj kezelése, ha azt kellő körültekintés nélkül alkalmazzuk, káros mellékhatásokkal jár, és visszavetheti a másik betegség gyógyítását.

Távol áll tőlem az a szándék, hogy a deficit növelésére biztassak. Ellenkezőleg, kellően összehangolt lépésekkel azt kell elérni, hogy a költségvetés főösszegeit fokozatosan lefaragjuk, vagyis csökkenjen a kiadás, a bevétel és a deficit is. De ügyelni kell a következőkre: úgy menjen végbe ez a csökkenés, hogy a kieső kormányzati fogyasztási kereslet helyébe lehetőleg teljes egészében beruházási kereslet lépjen. A költségvetésdeficit-finanszírozás hiteligenységnek jövőbeli csökkenésével, azaz a kizsírító hatás mérséklésével remélhetően bekövetkezik az erőforrásoknak ez a kívánatos reallokációja. Ennek azzal kell társulnia, hogy a mindenkor adott költségvetési kiadásokon belül nő a beruházási kiadás részaránya. Ez esetben az összközpont összetételében

kedvező átrendeződés megy végbe. Az összes szektor (kormányzat, vállalat, háztartás) beruházási keresletének a kormányzati fogyasztásénál kedvezőbb, a termelést nagyobb mértékben növelő továbbgyűrűző hatásai lennének.

Export és import

A tárgyalás logikája folytán utolsónak maradt a külkereskedelem tárgyalása. Pedig kétségtelen, hogy a recessziót előidéző események közül a KGST-országok között végbemenő kereskedelem súlyos visszaesése, ezen belül is az egykori szovjet piac összeroppanása okozta a legnagyobb megrázkódtatást.²⁴

A kérdéssel foglalkozó szerzők egy része ezt az eseményt „externális sokknak” minősíti. Nézetem szerint ez az elnevezés nem találó. Az persze igaz, hogy a külkereskedelemből eredő megrázkódtatás mindegyik érintett ország számára földrajzi értelemben külsőleges. Csakhogy a KGST-kereskedelem minden jellegzetessége a szocialista gazdasági rend alapvető vonásaiból vezethető le; hatása mélyen beépült a rendszer szabályosságaiba. Az eladók piaca azért tudott működni, mert a hazai piacon legkevésbé kívánt cikkekre is akadt KGST-vevő; ha másképpen nem, akkor árukapcsolással rá lehetett kényszeríteni a vételt. Az „externális sokk” kifejezést olyan eseményre szokták használni, amely egyszerre csak megjelenik, majd eltűnik, s a gazdaság némi alkalmazkodás után túljut rajta, s ott folytatja, ahol e sokk előtt abbahagyta. A KGST-kereskedelem összeomlása azonban végérvényes, tartós hatásokkal jár. Egyszer és mindenkorra át kell alakítani e gazdaságok szerkezetét ahhoz, hogy nélküle boldogulni lehessen.

A 8. táblázat jól jelzi, hogy a makrokereslet fő összetevői közül az export esett vissza a leginkább, még nagyobb mértékben, mint a beruházás. A magyar gazdaság sikeresen tette meg az alkalmazkodás első lépéseit, amikor képes volt az exportpotenciál igen nagy részét átirányítani az OECD-piacra.²⁵ Ez biztosította a magyar gazdaság talpon maradását; azt, hogy a termelés visszaesése nem vált katasztrofálisan súlyossá, és nemzetközi fizetési helyzetünk megszilárdult.

Sajnos e huszárroham lendülete nem tartható; az export növekedési üteme máris lelassult, sőt a visszaesés első fenyegető jelei látszódnak. Nincs szerencsénk, mert a nyugati világban éppen akkor mutatkozik (a miénkhez képest enyhe) recesszió, amikor nekünk a leginkább szükségünk lenne az ő piacaik tágulására.

További probléma az, hogy az első nagy előrenyomulást a régi formula alapján értük el: „exportálni – bármennyibe kerüljön is”. Számos vállalat, főleg az állami szektorban, a forintköltségeket tekintve nagy veszteséget is vállalt, csakhogy exportálni tudjon, és ne kelljen a termelést leállítani. Ez azonban a jövőben, a költségvetési korlát megkeményedése idején nem folytatható. Most már sokkal inkább meg kell küzdeni minden olyan többletexportért, amely állami támogatás nélkül is valóban jövedelmező. Ugyanakkor a hazai kereslet korlátozása némileg lanyhult, és ezért a vállalatok kevésbé érzik, hogy a pusztta életben maradás érdekében is okvetlenül exportálniuk kell.

Mindezt tetézik a mezőgazdasági export súlyos gondjai, amelyeket számos tényező okozott: nemcsak a kedvezőtlen időjárás, hanem az importáló országokban mutatkozó protekcionista irányzat felerősödése, továbbá a mezőgazdasági termelésnek az a válsága, amelyről a tanulmány egy korábbi részében már szó volt.

Egyetértek azokkal, akik azt vallják, hogy kis nyitott országokban hosszú távon az export jelenti a növekedés egyik húzó ágazatát. Más kérdés azonban, hogy a jelenlegi körülmények között mennyire járulhat hozzá az export a rövid távú sürgető feladathoz, a recesszió mielőbbi leküzdéséhez. Azoknak az eszközöknek egy része, amit korábban a beruházások fellendítéséről szólva említettem, értelemszerűen alkalmazható az exportra is. Különös figyelmet érdemelnek azok a magánberuházások, amelyek exportra is kívánnak termelni.

A részletes elemzések nem támasztják alá azt az állítást, hogy az import mindenütt kiszorítja a hazai piacról a hazai termelőket. Noha erre is van példa, ez korántsem általános. Egész sor olyan vállalat került súlyos válságba, amelynek nincsen importriválisa. És megfordítva, sok vállalat képes sikeresen tovább termelni és eladni, az import okozta verseny ellenére. Mindez nem

szól az ellen, hogy megfontoltan, a gazdasági racionalitás alapján és nem lobbyk nyomására, átmeneti védelemben részesüljön egyik-másik hazai termék vagy termékcsoport. Ez hozzájárulhat a recesszió lefékezéséhez. De a védelem csak átmeneti lehet, amíg a szükséges alkalmazkodás végbemegy, és összhangban kell lennie a nemzetközi vámegyezmény, a GATT előírásaival, nehogy a külkereskedelmi partnerek részéről protekcionista visszavágásokhoz vezessen.

Mind az exporttal, mind az importtal kapcsolatos aggodalmak a devizaárfolyam-politika újragondolását teszik szükségessé. Amennyiben folytatódik a deviza-reálfelértékelés politikája, tovább romolhatnak az export-, illetve az importversennyel küzdő hazai termelés esélyei, ami a recesszió mélyülése irányába hat. A recesszióellenes programnak tartalmaznia kellene a devizaárfolyam-politika revízióját is.²⁶

Ismeretes, hogy a leértékelés inflációs lökést ad.²⁷ Bármelyik irányba mozdulunk is el, vagy az egyik baj (a recesszió), vagy a másik baj (az infláció) súlyosbodik. Ez a dilemma vetődik fel a legtöbb számításba jövő intézkedéssel kapcsolatban – ezért ezzel szembe kell nézni általánosabb formában is, amit a tanulmány zárófejezetében fogok megtenni. A tanulmány második fejezetének összefoglalásaképpen megállapíthatjuk: a makrokereslet mind a négy komponensénél megfigyelhető összehúzódás számottevő részben magának a transzformációs folyamatnak a következménye. A makrokereslet alakulásában azonban szerepet játszik az állami gazdaságpolitika is; a visszaesés súlyossága részben kormányzati hibáknak és mulasztásoknak tudható be.

III. KÖVETKEZTETÉSEK

Prioritások

Nézetem szerint indokoltá vált a prioritások átrendezése. Két-három évvel ezelőtt a következő prioritások mellett szóltak igen nyomatékos politikai és közgazdasági érvek.

1. Meg kell állítani az adósságteher növekedését; meg kell javítani nemzetközi likviditási pozíciókat.

2. Minél inkább le kell lassítani az inflációt.

3. Szociálpolitikai szempontból „kezelni” kell a munkanélküliséget.

Sem a politikai nyilatkozatokban, sem a kormányzati programokban, sem pedig a közgazdászok írásaiban nem szerepelt a hangsúlyos prioritások között a recesszió bekövetkezése elleni védekezés, majd később a recesszió megállítására és leküzdésére.

Most a következő új prioritásokat ajánlom:

1. Védekezni kell a további visszaesés ellen. Elő kell segíteni a recesszióból való kilábalást. Növekedési pályára kell terelni a gazdaságot. Ennek várható melléktermékeként, esetleg némi késleltetéssel, megáll a munkanélküliség növekedése, majd nőni kezd a foglalkoztatottság.

2. Meg kell akadályozni az infláció újragyorsulását. Fokozatosan le kell szorítani az inflációs rátát az évi 12–18 százalékos sávra, amelyet a „mérsékelt infláció” tartományának neveznek.²⁸ Egyelőre le kell venni a napirendről az egy számjegyű inflációs ráta elérését. Ennek előkészítése majd akkor válik időszertűvé, ha a gazdaság növekedési pályán halad.

3. Nem kell szorgalmazni a külső adósságállomány további erőteljes csökkentését és a devizatartalék további növelését.²⁹ Átmenetileg tolerálható a folyó fizetési mérleg csekély méretű negatív egyenlege. Elejét kell azonban venni a fizetési mérleg lényeges romlásának, és nem szabad újabb adósságfelhalmozási spirálba kerülni.

A fenti új prioritásokat igyekeztem minél pontosabban megfogalmazni. Múltbeli rossz tapasztalatok alapján szeretnék előre is tiltakozni az ellen, hogy esetleges vitaellenfeleim az ajánlások egyikén-másikán kicsit csavarítsanak, valamelyik megszorítást elhagyják – majd az elferdített javaslattal vitakozzanak.³⁰

Semmi sem indokolja, hogy egyetlen percre is lankadjon az inflációval és a fizetési mérleggel kapcsolatos figyelem. Sőt, éppen mert recesszióellenes lépésekre kerül majd sor, az

infláció és az adósságfelhalmozódás veszélye nagyobb, mint valaha. Irigylésre méltóak azok az országok, amelyeknek e három keserves probléma közül csak egyvel kell küszködniük, például csak az inflációval, vagy csak a recesszióval és az ehhez kapcsolódó munkanélküliséggel. A mi gazdaságunkat egyszerre többféle súlyos baj gyötri; rendkívül nehéz dönteni, mert bármit lépünk, a kívánt kedvező hatással együtt nem kívánt mellékhatások is keletkeznek. Lehetetlen minden tekintetben megnyugtató megoldást találni. Inkább csak az a választás van nyitva előttünk, hogy a közeljövőben melyik betegség gyógyítására fordítjuk a legnagyobb figyelmet; melyiket tekintjük a leginkább akutnak.

Külön is szólni szeretnék az infláció problémájáról, mert ezzel kapcsolatban nyugtalanító jelenségek mutatkoznak. A pénzkínálat (elsősorban az úgynevezett „bázispénztömeg”) gyors növekedése és ezzel együtt a bankrendszerben felgyűlő „pénzbőség” az inflációs nyomás veszélyét rejt magában. Az inflációs ráta a vártnál és a kormányzat által ígértnél kevésbé mérséklődött. Ezért helyeztem a hangsúlyt tanulmányomban mindvégig olyan „növekedésbarát” intézkedésekre, amelyek az aggregált kereslet általános növelése *nélkül* adhatnának lendületet a termelésnek; amelyek esetén tehát kevésbé következnenek be inflációt gyorsító mellékhatások.

Javaslatom az, hogy a növekedés irányába tett *félfordulatra* van szükség és nem U kanyarra, amely hátat fordítana a korábbi elsőbbségi feladatoknak, az infláció és az adósságnövekedés elleni küzdelemnek. Ez nem merülhet ki a „félfordulat” jelszavának hangoztatásában. A megvalósításhoz meggyőző részletes gyakorlati programra van szükség, amelynek végrehajtását azonnal meg kellene kezdeni.

Mi indokolja a prioritások átrendezését? Kár lenne a gondolkodás merevségének súlyos hibájába esni. Azok a gazdaságpolitikai feladatok, amelyeket akár a korábbi, akár a jelenlegi prioritásokban kifejezésre jutnak, nem tartoznak a gazdasági tevékenység *végző* céljai, alapértékei közé, amelyekhez mindenkor ragaszkodni kellene. Ezek *közbeeső* célok, instrumentális értékek, amelyeket egy adott helyzetben alkalmasan kell megválasztani, s amelyeket át kell csoportosítani, ha a helyzet változott. Nincs egyszer és mindenkorra érvényes fontossági sorrend a termelés növelése, a munkanélküliség csökkentése, az infláció leküzdése vagy a nemzetközi fizetési pozíció javítása között. Tehát az előbbi kérdés így fogalmazható meg konkrétabban: melyek a *helyzetben* bekövetkezett változások, amelyek indokolják a prioritások felülvizsgálatát. Három körülményt emelek ki.

Először: amint azt már a bevezetőben is jeleztem, a recesszió sokkal mélyebbnek bizonyult, mint amire bárki is számított két-három évvel ezelőtt, és további elhúzódása nem zárható ki. Ez igen súlyos árárokat okoz. Az országot sokféle gond gyötri: technikai elmaradottság, széles rétegek szegénysége és anyagi helyzetük további romlásának veszélye, az egészségügy, az oktatás, az infrastruktúra elhanyagolt állapota és így tovább. Egyetlen probléma sem oldható meg megnyugtatóan redistribúció útján; azzal, hogy az elhalasztott-elmulasztott teendők elvégzéséhez máshonnan vonjuk el az erőforrásokat. Kizárólag növekvő gazdaság képes fokozatosan és folyamatosan megoldani ezeket és a többi itt nem említett problémákat.

Másodszor: miközben a recesszió leküzdésének erői közül leginkább a magánszektorra számíthatunk, az elégtelen kereslet már a magánszektor fejlődését is visszatartja. Mind nehezebb számos, a kezdet nehézségeivel küzdő magánvállalatnak a felszínen maradnia³¹. Ha a magánszektor összvolumene is hanyatlásnak indulna, akkor szinte kilátástalanná válna a fellendülés.

Harmadszor (s talán ez a legnyomatékosabb szempont): a lakosság számottevő részénél bekövetkezett reáljövedelem-csökkenés, és a korábban ismeretlen tömeges munkanélküliség széles körű gazdasági elégedetlenséget váltott ki. Ha ennek az elégedetlenségnek az ereje és elterjedtsége elér bizonyos kritikus küszöbértéket, az súlyos veszélyekkel járhat a fiatal magyar demokráciára nézve. Politikai körökben többször elhangzott az a figyelmeztetés, hogy a posztzocialista régió, benne hazánk „weimarizálódhat”³². Emlékezzünk vissza, hogy annak idején Németországban a tömeges munkanélküliség és az infláció hullámai vezettek tömegek kiábrándulásához, a demokrácia és a parlamentarizmus intézményeivel való szembeforduláshoz. A gazdasági okokból

létrejövő kiábrándulás termékeny táptalaja a demagógiának, az olcsó ígéretesnek és a keménykezű vezetés óhajtságának.

A weimarizálódás ellen védekezni kell a politikai és ideológiai szférában. Nem ehelyett, de emellett szükség van arra is, hogy a gazdaságpolitikára vonatkozóan is levonjuk a következtetéseket. A tanulmányban javasolt félfordulat ezt próbálja megtenni.

Bizalom és hitelesség

A gazdaság fellendítésének politikai és társadalom-lélektani feltételei vannak. Ez nem olyan állítás, amelyet csupán politikusok vagy csak a közgazdász szakmán kívül álló más szakemberek, például pszichológusok vagy szociológusok sugalmaznának. Ennek az igazságnak a felismerése teljes mértékben behatolt a modern közgazdaság-tudományba is. A következő összefüggésekre érdemes felhívni a figyelmet.

– A korszerű makroökonómia előtérbe helyezte a várakozások (expectations) tanulmányozását. Korábban, a Phillips-görbével foglalkozó tanulmányok első hullámában azt gondolták: minden diszinfláció egyértelműen együtt jár meghatározott munkanélküliség-növekedéssel. Azóta azonban kidolgozták ennek az elméletnek a módosítását. Ma már általánosan elfogadott az az álláspont, hogy az inflációs várakozásoktól függően a Phillips-görbe elmozdul.³³ Minél inkább számítanak a gazdaság szereplői az infláció folytatására, annál nagyobb munkanélküliség-áldozat kell e várakozás megtörésére. Minél inkább hisznek az infláció csökkenésében, annál kisebb ez az áldozat. A mi esetünkre alkalmazva ezt a gondolatmenetet a következőket állapíthatjuk meg: csak akkor lehet párhuzamosan eredményt elérni mind a növekedés, mind a makroegyensúly ügyében, ha a gazdaság szereplői körében hitele lesz az erre vonatkozó kormányprogramnak.³⁴ Ha azonban az emberek arra számítanak, hogy bármit ígér is a kormány, mind a recesszió, mind az infláció folytatódik, akkor ez a várakozás önmagát valósítja meg.

– Keynes és más közgazdászok is hangsúlyozták, hogy a beruházási kedv megerősödéséhez optimizmus kell; bizalom abban, hogy a gazdaság fellendül majd. Ezzel kapcsolatban is elmondható: akár az optimizmus, akár a pesszimizmus önmagát valósítja meg.

– A beruházási kedv erősítéséhez, de ezen túlmenően, a magántulajdonon alapuló gazdálkodáshoz szükség van a stabilitás érzésére. Arra a tudatra, hogy a fennálló törvények és intézmények nem ingatagok, nem változtathatók kényre-kedvre, hanem tartósan fennmaradnak.

Sajnos súlyos bajok vannak e társadalom-lélektani jelenségek szférájában. A 11. táblázat egy nyugati szakértők által szervezett nemzetközi összehasonlító közvélemény-kutatás néhány eredményét ismerteti. Ebből kiderül, hogy a megkérdezettek közül a magyarok a leginkább pesszimisták.

AZ EGYÉN SZEMÉLYES KÖRÜLMÉNYEIRE VONATKOZÓ OPTIMIZMUS-
PESSZIMIZMUS ÉRZÉSE

NYUGAT- ÉS KELET-EURÓPAI ORSZÁGOKBAN 1991-BEN

Az egyén személyes körülményeire vonatkozó optimizmusa-pesszimizmusa

Ország	fejlődés ^a	nincs változás (százalék)	vissza- esés	optimizmusb	egyik sem (százalék)	pesszi- mizmus
Egyesült Királyság	43	28	29	51	37	12
Francia- ország	36	34	30	42	39	19
Nyugat- Németország	45	38	17	42	46	12
Olasz- ország	41	34	25	51	32	17
Spanyol- ország	34	43	23	39	48	13
Bulgária	16	24	60	56	20	24
Csehszlo- vákia	29	22	49	41	33	26
Kelet- Németország	34	33	33	62	29	9
Lengyel- ország	27	21	52	36	40	24
Magyar- ország	18	25	57	26	40	34
Oroszország európai része	21	22	57	40	36	24

Forrás: M. Kaase (1992, 23. o.), Times-Mirror (1991, 21—23 táblázatok) alapján. Az adott és a jövőbeli helyzet megítélésére vonatkozó adatoknak átlagosan 1-2 százaléka volt hiányos. A megkérdezettek átlagosan 20 százaléka nem mondott véleményt a jövőről. A kalkuláció nem tartalmazza azokat az eseteket, amelyekben az adatok hiányosak voltak.

Megjegyzés: A felméréshez Cantril-típusú, 10 fokozatú ordinális skálát használtak.

^a A fejlődés és a visszaesés kategóriája az egyénnek az öt évvel korábbi és az adott helyzetének az összevetésén alapszik.

^b Az optimizmus-pesszimizmus kategóriái az adott és az öt év múlva várható helyzet összevetésén alapszanak.

Meg lehet-e fordítani ezt a közhangulatot? Kialakulhat-e egy meggyőző kormányzati program, amelyet széles körű politikai konszenzus támogat? Ez a tanulmány háromnegyedével a parlamenti választások előtt jelenik meg. Illúzió lenne erre számítani az előttünk álló hónapokban, amikor előreláthatólag a korábbinál élesebbé válik majd a politikai megosztottság és rivalizálás. Sokkal realisabb abban reménykedni (és még ez sem biztos), hogy addig legalább nem romlik tovább a helyzet, és a választások utáni politikai konfiguráció teremti majd kedvezőbb feltételeket egy bizalomgerjesztő, hiteles program megvalósítására.

*Az állam szerepe*³⁵

A recesszióból elméletileg kétféle út vezethet ki: hátra- vagy előre mehetünk. *Hátrafelé*: ez azt jelenti, hogy dotációkkal visszaállítjuk a gazdaság régi szerkezetét, támogatjuk az elönytelen exportot, mesterségesen életben tartjuk a pénzügyi válságban lévő állami vállalatokat és velük együtt számos munkahelyet, protekcionista módon védelmezzük minden hazai termelőt az importversennyel szemben, fenntartjuk a továbbélő vállalatoknál a kapun belüli munkanélküliséget és az ezzel járó alacsony termelékenységet. Ez a recesszió leküzdése a további transzformáció feladásával és a régi gazdasági rendszer részleges restaurációjával. Ha most a politikai feltételektől eltekintünk, közgazdaságilag kétségkívül megvalósítható program, mégpedig egy „hiperkeynesista” keresletfelfuvarozó monetáris-fiskális politika és a bürokratikus intervencionizmus alkalmas kombinációjával. Több helyen, a magyar politikai spektrum különböző színárnyalataival színezve, felbukkannak ilyesféle elgondolások.

A recesszióból kivezető *előrefelé* haladó út: igyekszünk túlesni a nehezén, azaz felszámolni a veszteséges munkahelyeket, és az energiákat arra összpontosítjuk, hogy bővídjön a magánszektor, új, hatékony munkahelyek teremthetnek, végbemenjen a szükséges strukturális alkalmazkodás, jövedelmező export fejlődjék ki.

De még azok körében is, akik az előrehaladó, a következetes átalakulást igénylő irányvonallal értenek egyet, kétféle állásponttal találkozhatunk a követendő stratégiát illetően. Az egyikben rendkívül erős a bizalom a piac és a magánkezdeményezés spontán erejében. Eszerint csak ki kell várni, és a gazdaság belső erői önmaguktól is biztosítani fogják a mélypontról való kilendülést. Ezek az erők oly nagyok, hogy még egy tehetetlen, sokszor hibázó kormánnyal szemben is képesek felülkerekedni. Meg kell vallanom, hogy jó ideig magam is hajlottam erre az álláspontra. Annál is inkább, mert osztom azok szemléletét, akik a múltbeli tapasztalatok alapján kevésbé bíznak a kormányzati bölcsességben.

Most mégis kénytelen vagyok némiképpen kiigazítani ezt a talán túl doktriner álláspontot. Erre készítet a „weimarizálódással” kapcsolatos politikai veszélyérzet, amelyről az előző alfejezetben volt szó. Ezenkívül a kiigazítás mellett szól az a felismerés, hogy a jelenlegi magyar politikai és gazdasági helyzet, ha kizárólag a spontán önmozgásra várunk, létrehozhatja azt, amit a közgazdaságtan az „alacsony színvonalon megrögződő egyensúly csapdájának” (low-level equilibrium trap) nevez. Ezt az állapotot a mi esetünkben a következő vonások jellemeznék.

Tartósan lanya a beruházási kedv. Magas szinten állandósul a tömeges munkanélküliség, és alacsony a többi erőforrás kihasználása is. A magánszektor növekedése, vállalkozási kedv híján, megreked az addig elért szinten. A külföldi tőkének elmegy a kedve a magyarországi befektetéstől. A fiskális válság állandósul; nem jut elég pénz az infrastruktúra fejlődésére, oktatásra, egészségügyre, szociális gondoskodásra. A költségvetési deficit nem küzdhető le a termelés növekedése nélkül, de a termelés nem növelhető a súlyos adóterhek és a deficit kiszorító hatása közepette. Az infláció újra és újra nekilódul, miután fájdalmas intézkedésekkel újra és újra lefékezik. A gazdaság zuhanása megáll ugyan, de az nem képes kiegyenesedni a hullámvölgyből.

Ez nem rémálom. Léteznek országok a harmadik világban, amelyekre hosszú időn át ez a lassú pangás jellemző. Mindenképpen ki kell kerülnünk a hullámvölgyből – és ehhez nélkülözhetetlen az állam gazdasági aktivitása.

Távol áll tőlem a túlbujánzó állami beavatkozás és a bürokratikus mikroreguláció pártolása. Ez visszavezetne ahhoz a törekvéshez, amitől éppen a fentiekben élesen elhatároltam magam: a régi rendszer zsebles restaurációjával leküzdeni a recessziót.

Az indokolt és kívánatos állami szerepvállalásnak, nézetem szerint, két fokozatáról érdemes beszélni. Az első fokozat tulajdonképpen nem több annál, mint amit még a legliberálisabb felfogás szerint is cselekednie kell az államnak a modern piacgazdaságban: azaz törvényeket kell hozni, és azok végrehajtását ki kell népszerűsíteni; fiskális és monetáris politikát kell folytatni; felügyeletet kell gyakorolni ott, ahol az nélkülözhetetlen (például a pénzügyi szektor vagy a természetes monopóliumok felett). Mindezt úgy kell tennie (és erre sokféle példát hozott fel a tanulmány), hogy ezáltal a most aktuális prioritásokat szolgálja.

A második fokozat: a poszt-szocialista átmenet időszakában ezen túlmenő szerep vár az államra. *Kezdeményeznie és aktívan segítenie* kell a piacgazdaságnak megfelelő új intézmények kiépülését, egyes új szervezetek létrehozását és régiéket kiiktatását, a tulajdonviszonyok átalakítását – ezekre is több példát hozott fel a tanulmány.

Nem csatlakozom tehát azokhoz, akik azt ajánlják: ne tegyen semmit sem az állam. Ez fel is mentené felelőssége alól mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalmat. Jól körülhatárolt mezőben igenis lássa el az állam a maga dolgát. Ha a transzformációval együtt járó recesszió túl hosszadalmas és túl sok veszteséggel jár, azért a kormányzat is felelős.

A közgazdász szakma felelőssége

A kiéleződő politikai küzdelmek idején fennáll az a veszély, hogy a kormányon lévő politikus hosszú távon káros, de rövid távon népszerű intézkedéseket szorgalmazzon. Hasonlóképpen fennáll az a veszély is, hogy az ellenzéki politikus felelőtlen ígéretekkel próbálja elfordítani a kormánytól a közvéleményt. Ilyenkor még nagyobb felelősség hárul a közgazdász kutatókra, akiknek szakmai kötelességük, hogy mindkét veszély ellen felemeljék a szavukat.

A recesszióról és általában az ország gazdasági helyzetéről folyó nyilvános vitákban sok politikus és a politikai sajtó számos munkatársa, és velük együtt a kutatók egy része is, Erdős Tibor találó kifejezésével, „ideológiai lövészárkba ásta be magát”.³⁶ Kölcsönös bizalmatlanság légköre uralkodik. Aki „élénkítésről” beszél, az a kormánypártiság gyanújába keveredik; aki a „restriktiót” emlegeti, azt viszont liberális ellenzékiek minősítik. Erdős hangsúlyozza: a kutató ne másszon be egyik lövészárkba sem, hanem őrizze meg tárgyilagosságát, és fejtsse ki meggyőződése szerint az álláspontját. Hasonló nézetet fejt ki Andorka Rudolf is: „... nincs egyedül üdvözítő gazdaságpolitikai recept. Pragmatizmusra van szükség, nem szabad, hogy ideológiák és dogmák határozzák meg a gazdaságpolitikát.”³⁷

Teljesen egyetérték ezzel az állásponttal. Sokan érezzük úgy, hogy torkig vagyunk a közgazdasági vitákban elterjedt „címkezősekkel”. Félig megemészített közgazdasági elméletek dogmatikus alkalmazása, ráadásul az elméleti irányzatoknak a mai magyar párttagolódások szerinti felosztása (ez a párt keynesista, amaz a párt friedmanista...) mérgező hatással van a szakszerű kutatásra.

A problémák, amelyeket meg kellene oldani, rendkívül nehezek, precedens nélküliek. Valamennyien tévedhetünk. Ezért lenne szükség higgadtságra, racionális érvelésre.

Jegyzetek

¹ Hálás vagyok Kovács Máriának a kutatáshoz adott sokoldalú segítségért, Kovács Álmosnak és Surányi Györgynek a kéziratához fűzött értékes észrevételeikért, valamint az Országos Tudományos Kutatási Alapnak, az European Bank for Reconstruction and Developmentnek és az AustriaLottónak a kutatás támogatásáért.

² A munkanélküliség alakulásáról lásd az hatodik tanulmányban közölt 13. táblázatot.

³ Feltételezhető, hogy ugyanebben az időszakban nőtt az informális szektor (az „árnyékgazdaság”) részaránya

az összes termelésen belül. Ha ez valóban így van, akkor a formális és informális szektort magában foglaló összes GDP visszaesése kisebb annál, amit a hivatalos statisztika kimutat.

⁴ Nem készítették fel erre a jelenségre a közvéleményt a poszt-szocialista régióban az új pártok, a vezető politikusok és az új demokratikus kormányok. Nem található a súlyos recesszióra vonatkozó prognózis az átmenet programját felvázoló első elméleti írásokban sem. Így például hiányzik az általam 1989-ben írott *Indulatos röpiratból* vagy a több neves nyugati makroökonómista, O. Blanchard és mások által írott és sokszor idézett (1991) tanulmányból is. Az igen kevés számú korai figyelmeztetések egyike K. Laski (1990) írása.

⁵ Ez a törekvés mutatkozik Erdős Tibor (1992), S. Comander és F. Coricelli (1992), S. Gomulka (1991a), (1991b), valamint G. W. Kolodko (1993) cikkeiben. Ezeknek az írásoknak több fontos gondolatát átvettem a jelen tanulmányban.

⁶ A vevők piacának előnyeiről lásd Scitovsky Tibor ([1951] 1971), (1985) és E. Domar (1989) tanulmányait. A vevők és az eladók piacának összehasonlítását részletesen tárgyalja (1993) könyvem 11. és 12. fejezete.

⁷ Nyitott szocialista gazdaságban a termelés növelését sokszor devizakorlátok akadályozzák.

⁸ A kereslet kordában tartásában szerepet játszottak institutionális reformok és a gazdasági aktorok viselkedésében végbemenő változások is. Bizonyos fokig keményebbé vált a költségvetési korlát, s ezzel együtt lanyhult a beruházási éhség; a vállalatok, sőt az állami költségvetés is már kevésbé könnyelműsködhetnek a költségekben.

⁹ Érett, fejlett kapitalista gazdaságban sem válik Á még az üzleti ciklus lefelé menő ágában sem Á az elégtelen kereslet a termelés egyetlen akadályává; ott is legfeljebb 70-80 százalék a gyakorisága. Lásd például J.-J. Laffont (1985, 354. o.).

¹⁰ Lásd *Anti-Equilibrium* (1971, 349. o.). Akkor más terminológiát használtam („szívás” és „nyomás”), későbbi műveimben és a jelen írásban is átvettem az elterjedtebb elnevezéseket.

¹¹ Az Egyesült Nemzetek Szervezete Európai Gazdasági Bizottságának 1992. évi jelentése hibának tartja, hogy nem ismerik fel a kelet-európai makrogazdasági feltételek változását. „Növekvő munkanélküliség, a hiányok felszámolása és az alapvető monetáris egyensúly helyreállítása mind annak a tünete, hogy a Korni-típusú, kínálatkorlátos gazdaságok Keynesi típusú, keresletkorlátos gazdaságokká alakulnak át.” (UN-ECE, 1992, 51. o.).

¹² Lásd A. Spiethoff (1902) és J. A. Schumpeter (1934), (1939) munkáit. E két cikluselmélet kitűnő áttekintése található A. Hansen ismert (1964) összefoglaló művében.

¹³ G. A. Calvo és F. Coricelli (1992) tanulmányukban a kereskedelem „befelé robbanásáról” vagy összeomlásáról (trade implosion) beszél. Az árukapszolatokat a piaci intézmények hiánya rombolja szét.

Az átalakul leírt jelenség fontos része annak a tágabb jelenségkörnek, amelyet a fentiekben a kétféle koordinációs mechanizmus között tatonóg úrnek és koordinálatlanságnak nevezek.

¹⁴ Lásd Bauer Tamás (1983).

¹⁵ E folyamatot a hatodik tanulmányban elemzem részletesebben.

¹⁶ Nem kizárólag állami vállalatok iránt mutatkozik részrehajlás. A bankok jó néhány nagy magánvállalat számára is könnyelműen adtak óriási hiteleket, és nehezen szánják rá magukat a visszafizetést kikényszerítő keményebb fellépésre.

¹⁷ Lásd például Valentinyi Ákos (1992) cikkét.

¹⁸ Külön is érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy nem csupán a szűken vett bankszektor, hanem a tágabban vett pénzügyi szektor fejletlenségének problémáival is küszködünk. Hiba lenne, ha a vállalatok finanszírozásában túlzott szerepet kapna a hitel és túlságosan hátréba szorulna a saját tőke. Az induló saját tőke előteremtésében, illetve a tőkeemeléshez szükséges befektetések megszerzésében nehézségek mutatkoznak. Az értékmegőrzés és a nyereségszerzés rendkívül nagyfokú bizonytalansága és a befektetéseket megvalósító szervezetek kialakulatlansága sok pénztulajdonost visszatart attól, hogy a tőkepiacon jelentkezék megtakarításaival.

¹⁹ Tanulmányom szövege a makroökómia szokványos kategóriáit használja: beruházás, magánfogyasztás, kormányzati fogyasztás és exporttöbblet vagy nettó export. A GDP felhasználását leíró hivatalos statisztika

osztályozása ettől némiképpen eltér, amint az például a 23. táblázatban is látható. A makroökonómiai kategóriáknak nagyjában-egészében megfeleltethető egy-egy statisztikai kategória. Mivel ezen a helyen nem végzek kvantitatív elemzést, a kétféle osztályozás eltérései remélhetően nem fognak zavart kelteni.

²⁰ A magatartási indítékokat tekintve ez a jelenség rokon azzal, amiről fentebb a hitelezéssel kapcsolatban volt szó. Mindkét szférában erős rizikóaverzió tapasztalható.

A két szféra, noha van közöttük átfedés, nem azonos. A beruházások egy részét nem hitelből finanszírozzák; a hitelek egy részét nem beruházási célra adják.

²¹ A lakossági megtakarítás többféle stock- és flow-mutatóval jellemezhető. Itt most csak egy stock-mutatót emelünk ki: a lakosság „pénzügyi pozícióját”, amely a felhalmozott bruttó megtakarításból (fő tételei a készpénz, a takarékbetét és az értékpapír) levonja az összes tartozást. E mutatószám 1991-ben és 1992 első felében hirtelen megnőtt; ehhez bizonyára hozzájárult az az erős ösztönzés, amelyet a lakáshitelek azonnal visszafizetéséhez kapcsoláltak.

A lakosság nettó pozíciója, reálértékét tekintve, a megugrást követő lecsillapodás után is nagy emelkedést mutat a három év előttihez képest: 71 százalékkal volt magasabb 1992 végén, mint 1989 végén. (Az MNB adatbázisa és Magyar Nemzeti Bank, 1993, 122. o.)

²² Meggyőzőnek tűnő hipotéziseket állít fel ezzel kapcsolatban Király Júlia (1992) cikke; ezeket a továbbiakban fel is használom.

²³ A „kormányzati fogyasztás” kategória (azaz összes kormányzati fogyasztás mínusz állami beruházás) nem esik pontosan egybe a „kollektív fogyasztás” statisztikai kategóriájával (lásd a 23. táblázatot), bár az átfedés elég nagy. Egy harmadik kategória: „összes költségvetési kiadás” eltér mindkettőtől, többek között azért is, mert az tartalmazza a költségvetés által finanszírozott beruházásokat is.

Nem ennek a tanulmánynak a feladata e kategóriákat részleteiben összehasonlítani és a számszerű eltéréseket levezetni. Mondanivalóm kvalitatív tendenciák bemutatására szorítkozik. E tendenciák éppen e háromféle kiadáshalmaz *közös részében*, azaz a költségvetés által finanszírozott kollektív fogyasztásban mutatkoznak meg leginkább.

²⁴ E hatás számszerűsítését kísérte meg D. Rodrik (1992) tanulmánya.

²⁵ Lásd a hatodik tanulmányban közölt 12. táblázatot.

²⁶ Részletes érveléssel fejti ki ezt a gondolatot Oblath Gábor (1992) cikke; ajánlásával teljesen egyetértek.

²⁷ Különösen akkor súlyos az inflációs hatása, ha a leértékelést a nominálbérek növelésével kompenzálják. Ezért a devizaárfolyam-politika sikerének feltétele, hogy társadalmi konszenzuson alapuljon.

²⁸ Számos ország tapasztalata igazolja, hogy egy gazdaság képes jó néhány éven át ezen a sávon belül maradni, anélkül hogy eljutna az egy számjeggyű inflációs sávba, de kikerülve az újra felgyorsuló infláció fenyegetését is. Lásd erről R. Dornbusch és S. Fischer (1993) tanulmányát.

²⁹ Az utóbbi ajánlás a következőképpen értendő. Nem a devizatartalék abszolút nagysága a mérvadó, hanem az arány, amely a tartalék és az import volumene között áll fenn. A 3. pont azt a javaslatot foglalja magában, hogy ezt az arányt nem érdemes tovább növelni.

³⁰ Pontatlan értelmezéssel nem csak vitaellenfelek körében találkozhatunk. Amikor a fenti gondolatmenetet Budapestten nyilvánosan előadtam, az egyik napilap rövid tudósításában az általam előterjesztett prioritásokat *időrendi sorrendként* értelmezte. A tudósítás szerint én azt javasoltam volna, hogy előbb növekedést kell elérni, majd ha ez megtörtént, akkor védekezni kell az infláció ellen, majd ennek elvégzése után kell törődni a fizetési mérleggel. Valójában itt szimultán feladatokról van szó.

³¹ Ennek az aggodalomnak adtak hangot a legnagyobb magyar magánvállalatok vezetői: „a recesszió miatt zsugorodó magánszféráról” beszéltek, és felhívták a figyelmet arra, hogy a gazdasági visszaesés miatt képtelenség elérni azt a forgalmat, ami a gyorsan felutott nagyvállalatok hitelállományának finanszírozásához szükséges lenne. (Lásd Hámor Szilvia, 1993.)

³² Saját olvasmányaim közül Tamás Gáspár Miklós (1990) cikkében talákoztam először ezzel a megfogalmazással.

³³ Ezt az elméletet első ízben M. Friedman (1968) és E. Phelps (1968) cikkei fejtették ki. Azóta elsősorban a

racionális várakozások elmélete adott új lendületet az infláció és a munkanélküliség közötti összefüggés vizsgálatának.

³⁴ Nemcsak elméletleg, de történetileg is bizonyított az a megállapítás, hogy a stabilizációs program hitele vagy „szavahihetősége” (credibility) perdöntő szerepet játszik a megvalósítás sikerében. Ezt minden ellenérvet elsöpítő erővel igazolta T. Sargent híres (1982) tanulmánya, amelynek címe: *Négy nagy infláció vége*.

³⁵ Államon itt és a tanulmány más helyein valamennyi államhatalmi ág (a törvényhozás, a kormányzat és az igazságszolgáltatás) együttesét értem. Ezt azért is hangsúlyozom, mert sok olvasó, régi berögződések alapján, az „államot” azonnal a mindenkori kormánnyal azonosítja, és számításon kívül hagyja a parlament, az államfő és a bíróságok, valamint az Alkotmánybíróság szerepét. Holott ezek a mindenkori kormánnyal szemben „ellen súlyokat” jelenthetnek. Nagy hatalmuk van, és a kormány mellett ugyancsak felelősséggel tartoznak az ország fejlődéséért.

³⁶ Lásd Erdős Tibor (1992, 1000. o.).

³⁷ Lásd Andorka Rudolf (1993, 17. o.).

Hivatkozott irodalom

- ANDORKA Rudolf (1993): „Gazdaság és társadalom dogmák nélkül”, *Népszabadság*, május 15., 51. évf., 112. sz., 17. és 19. o.
- BAUER Tamás (1983): „The Hungarian Alternative to Soviet-Type Planning”, *Journal of Comparative Economics*, szeptember, 7. évf., 3. sz., 304–316. o.
- BLANCHARD, Olivier, et al. (1991): *Reform in Eastern Europe*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- CALVO, Guillermo A. és CORICELLI, Fabrizio (1992): *Output Collapse in Eastern Europe: The Role of Credit*. Kézirat, a Világbank és az IMF által 1992. június 4–5-én Washingtonban megrendezett „The Macroeconomic Situation in Eastern Europe” című konferencián elhangzott előadás.
- COMMANDER, Simon és CORICELLI, Fabrizio (1992): *Output Decline in Hungary and Poland in 1990/1991: Structural Change and Aggregate Shocks*. Kézirat, a Világbank és az IMF által 1992. június 4–5-én Washingtonban megrendezett „Macroeconomic Situation in Eastern Europe” című konferencián elhangzott előadás.
- DOMAR, Evsey (1989): „The Blind Men and the Elephant: An Essay on Isms”, in: E. Domar, *Capitalism, Socialism, and Serfdom*. Cambridge: Cambridge University Press, 29–46. o.
- DORNBUSCH, Rudiger és FISCHER, Stanley (1993): „Moderate Inflation”, *The World Bank Economic Review*, 7. évf., 1. sz., 1–44. o.
- ERDŐS Tibor (1992): „A gazdaság stabilizálásáról”, *Közgazdasági Szemle*, 39. évf., 11. sz., 985–1000. o.
- FRIEDMAN, Milton (1968): „The Role of Monetary Policy”, *American Economic Review*, 58. évf., 1. sz., 1–17. o.
- HÁMOR Szilvia (1993): „Tőke nélkül ma már nincs előrelépés”, *Népszabadság*, május 19., 51. évf., 115. sz., 17. o.
- HANSEN, Alvin H. (1964): *Business Cycles and National Income*. Kibővített kiadás, New York: W. W. Norton and Company.
- KIRÁLY Júlia (1992): „Tartós tendencia vagy pillanatnyi robbanás?”, *Napi Gazdaság*, október 17., 2. évf., 240. sz., 4. o.
- KOLODKO, Grzegorz W. (1993): „Stabilizáció, recesszió és növekedés a posztzocialista gazdaságban”, *Külgazdaság*, 37. évf., 3. sz., 12–29. o.
- KORNAI János (1971): *Anti-Equilibrium*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI János (1992): „Visszaesés, vesztéglés vagy fellendülés”, *Magyar Hírlap*, december 24., 25. évf., 302. sz., 12–13. o.

- KORNAI János (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG Kiadó.
- KORNAI János és MATITS Ágnes (1987): *A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- LAFFONT, Jean-Jacques. (1985): „Fix-Price Models. A Survey of Recent Empirical Work”, in: *Frontiers of Economics*. Szerk.: Kenneth J. Arrow és Seppo Honkapohja. Oxford és New York: Basil Blackwell, 328–367. o.
- OBLATH Gábor (1992): „Veszélyes vizeken”, *Figyelő*, 36. évf., 19. sz., 13. o.
- PHELPS, Edmund (1968): „Money-Wage Dynamics and Labor-Market Equilibrium”, *Journal of Political Economy*, Part 2, július–augusztus, 678–711. o.
- RODRIK, Dani (1992): *Making Sense of the Soviet Trade Shock in Eastern Europe: A Framework and Some Estimates*. Kézirat, a Világbank és az IMF által 1992. június 4–5-én Washingtonban megrendezett „Macroeconomic Situation in Eastern Europe” című konferencián elhangzott előadás.
- SARGENT, Thomas (1982): „The Ends of Four Big Inflation”, in: *Inflation: Causes and Effects*. Szerk.: Robert Hall, National Bureau of Economic Research, Chicago: University of Chicago Press.
- SCHUMPETER, Joseph A. (1934): *The Theory of Economic Development*. Harvard University Press, Cambridge.
- SCHUMPETER, Joseph A. (1939): *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Progress*. New York: McGraw-Hill.
- SCITOVSKY Tibor ([1951] 1971): *Welfare and Competition*. Homewood, Ill.: Irwin.
- SCITOVSKY Tibor (1985): „Pricetakers' Plenty: A Neglected Benefit of Capitalism”, *Kyklos*, 38. évf., 4. sz., 517–536. o.
- SPIETHOFF, Arthur (1902): „Vorbemerkungen zu einer Theorie der Überproduktion”, *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*.
- TAMÁS Gáspár Miklós (1991): „Weimar”, *Beszélő*, február 12., 1. évf., 5. sz., 5. o.
- UN–ECE, EGYESÜLT NEMZETEK SZERVEZETE, EURÓPAI GAZDASÁGI BIZOTTSÁG (United Nations, Economic Commission for Europe) (1992): *Economic Survey of Europe in 1991–1992*. New York.
- VALENTINYI Ákos (1992): „Stabilizáció és növekedés Magyarországon – néhány elméleti megfontolás”, *Közgazdasági Szemle*, 39. évf., 10. sz., 908–923. o.

**A KÖTETBEN SZEREPLŐ TANULMÁNYOK
EREDETI MEGJELENÉSI HELYE**

Vegetatív szabályozás: Az első lépés

Kornai-Martos: Szabályozás árjelzések nélkül. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.

A puha költségvetési korlát

Tervgazdasági Fórum, 1986. március

A klasszikus rendszer koherenciája

Kornai: A szocialista rendszer. HVG Kiadói Rt., Budapest, 1993.

Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján

Közgazdasági Szemle, 1993. július-augusztus

A KÖTETET SZERKESZTETTÉK:

Benedict Ágnes
Hamecz István
Horváth Ágnes
Janky Béla
Janky Lelle
Koren Miklós
Németh Gabriella
Szilágyi Eszter
Virág Gábor

A NEUMANN JÁNOS DÍJ TÁMOGATÓJA A

MAGYAR KÜLKERESKEDELMI BANK RT

